

ਸਲਾਹੀਯਤ صلاحیت Salahiyat

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ: ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਤੁੜ'
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

100ਵੀਂ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ 'ਤੇ ਗੀਤਕਾਰ ਸ਼ੰਕਰਦਾਸ ਕੇਸਰੀਲਾਲ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਸ਼ੰਕਰ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਦਾ ਜਨਮ 30 ਅਗਸਤ 1923 ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਪੰਜਾਬ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਆਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਮਥੁਰਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਆਰਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਲਈ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ (30 ਅਗਸਤ 1923 - 14 ਦਸੰਬਰ 1966) ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੀ-ਉਰਦੂ ਕਵੀ, ਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਰਾਜ ਕਪੂਰ, ਗਾਇਕ ਮੁਕੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸ਼ੰਕਰ-ਜੈਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1950 ਅਤੇ 1960 ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਫਲ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਲਈ ਗੀਤ ਲਿਖੇ।

ਇੱਕ ਜੋੜਾ:

ਜਾਣ ਨ ਆਪ ਜਣਿੱਜਣਿ, ਤਾਵ ਨ ਸਿੱਸ ਕਰੇਇ।

Jāṇa ṇa āpa jaṇijāṇi, tāva ṇa sisa karē'i

ਅੰਧਾ ਅੰਧ ਕਾਢਵ ਤਿਮ, ਵੇਣ ਵਿ ਕੂਵ ਪੜੇਇ ॥

Adhā adha kāḍhava tima, vēṇa vi kūva paṛē'i.

ਅਰਥ: ਜਦ ਤੱਕ ਆਪ ਜਾਣੂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਦ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਿੱਸ ਨਾ ਬਣਾਵੇ। ਜੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਖੂਹ ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਡੁਬਦੇ ਹਨ ॥

Aratha jada taka āpa jāṇū nā hōvō tada taka kisē nū sisa nā baṇāvō. Jē anhā anhē nū khūha cōm kaḍhē tām dōvēm ḍubadē hana.

ਦੋ ਜੋੜ:

ਅੱਖਰ ਬਾਢਾ ਸਅਲ ਜਗੁ, ਠਾਹਿ ਠਿਰੱਖਰ ਕੋਇ।

Akhara bāḍhā sa'ala jagu, ṇāhi ṇirakhara kō'i.

ਤਾਵ ਸੇ ਅੱਖਰ ਘੋਲਿਆ, ਜਾਵ ਠਿਰੱਖਰ ਹੋਇ ॥

Tāva sē akhara ghōli'ā, jāva ṇirakhara hō'i

ਅਰਥ: ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨੇ ਬੰਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਿਰੱਖਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਐਸੇ ਅੱਖਰ ਸਿਰਜੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੱਖਰ “ਅਲੇਖ” ਹੋ ਸਕੀਏ ॥

Aratha: sārā jagata akharām nē bani'ām hō'i'ā hai, nirakhara kō'i nahīm. Aisē akhara sirajō jisa rāhīm nirakhara “alēkha” hō sakī'ē. Couplet one:

–Akhara bāḍhā sa'ala jagu (760) by Saraha

ਸਾਰਾਹਾ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੀਰ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (Skt. saru)। ਇਹ ਇੱਕ ਪਰਿਪੱਕ ਅਣਜਾਣ ਔਰਤ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਤੀਰ ਸਮਿਥ ਡਾਕਿਨੀ ਜਾਂ ਤੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਡਾਕਿਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਰਾਹਾ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਰਾਹਾ ਦੀ ਇੱਕ ਤੀਰ ਫੜੀ ਹੋਈ ਆਮ ਮੂਰਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਾਹਾ ਨੇ ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਡਾਕਿਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਚੌਰਾਹੇ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਸਨ, [5] ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸੰਸਕਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਸਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਵੇਚ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦਸੰਬਰ 2024 ਭਾਗ-3 ਨੰ-12

- 1 ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕੀ: 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਲਪ: ਫਿਰਕੂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ:.....9
ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਤੁੜ'
2. 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਨਾਮ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ:.....35
(ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)
ਡਾ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ
3. ਖੂਨ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ: ਕਾਵਿਕ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ
ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ:.....45
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ
4. ਵੰਡ ਦੀ ਪੀੜਾ: ਇੱਕ ਬੇਲੋੜਾ ਕਲੰਕ:.....73
ਡਾ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਗਾਸੇ
5. ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਤਮਸ: ਥੀਮਕ ਪਾਸਰ :.....84
ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ
6. ਵਿਰਸਾ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ:.....93
7. ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ: ਉਮਾ 94
8. ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ:.....96
9. ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਨਾਇਕ:.....98
10. ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ:..... 99
11. ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਡੇ ਢਾਂਡੇ ਬੋਲ:.....100
12. ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਲੋਕ:.....101
13. ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ:.....105
14. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਿਵਾਰ:..... 106
15. ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ.....109

16. ਖਜ਼ਾਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼:.....	111
17. ਕਿਤਾਬ ਸਮੀਖਿਆ:	112
18. ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ:	121
19 . ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮ:	125

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ:

ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਤੁੜ'

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਵਿਭਾਗ: ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 10 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ, 3 ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਲੇਖ, ਖੋਜ ਪੱਤਰ, ਰਿਫਰੈਂਸਰ ਕੋਰਸ ਵਰਕ, NEP ਸੈਮੀਨਾਰ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਫੋਕਸ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਪੱਤਰ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੀਖਿਆਵਾਂ ਆਦਿ।

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਸਾਹਿਬ ਏਸੀਆ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਲਾਹੀਅਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਆਰੀਪਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਅੱਲ੍ਹੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ। ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਨਰ-ਸੰਘਾਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਰਬਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਰਹੇਗੀ ਤੇ ਤਪਦਿਆਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖਸ਼ੇਗੀ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਵਾਈ ਹੈ। ਡਾ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ “1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਨਾਮ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ” (ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਫੋਕਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ‘ਰਸਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਖੌਫ਼ ਨਾਲ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਏ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਨਾਸੂਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਜੋ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਟਸਕਦਾ ਰਿਹਾ।’

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਕ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ “ਤਿਰੰਗਾ 1947 : ਖੂਨ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਕਾਵਿਕ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਵੰਡ ਯਾਦਦਾਸਤ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ” ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ

ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਫਲਸਫ਼ਾਨਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਫੈਕਚਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਿੰਗ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਬਲੀਦਾਨ ਮਸ਼ੀਨ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਈਕੋਲੋਜੀਕਲ ਸਮਝ, ਰੈਡੀਕਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਗਾਸੇ ਜੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ “ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਤਾਪ : ਇਕ ਗ਼ੈਰਜ਼ਰੂਰੀ ਕਲੰਕ” ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਗਾਸੇ ਦੀ ਸੈਲੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੋਈ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸੱਚ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, “ਕੁਰਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਸਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਫੋਕਸ “ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਤਮਸ : ਥੀਮਕ ਪਸਾਰ” ਉੱਤੇ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਜਾਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ, ਧਰਮ, ਪਰੰਪਰਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬੇਬਾਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਸਟੀਕ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤੇ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਲਪ : ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਘਾਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਤੁੜ'

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾ ਭੁੱਲਣਯੋਗ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਥਾਪਤ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਤਿੜਕ ਗਈਆਂ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਸੂਤਰਧਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ” ਹਿੱਤ ਵੱਡਾ ਨਰਸੰਘਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਹੋਈ, ਉਧਾਲੇ ਹੋਏ, ਜ਼ਬਰ-ਜਨਾਹ ਹੋਏ, ਖ਼ਰੀਦੇ ਫ਼ਰੋਖਤ ਹੋਈ, ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ 'ਚ ਨਿਲਾਮ ਹੋਈ ਵੇਸ਼ਵਾਗਮਨੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਉਹ ਕੁਕਰਮ ਕੀਤੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਈ। ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਫੋਕਸ “ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਲਪ : ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਘਾਣ ਤਕ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ” ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਉਤਾਰ-ਚੜਾਅ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਰ ਸੰਘਾਰ ਦੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਤਬਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿਤਰਨ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਲੇ, ਤਿਉਹਾਰ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਰਸਮਾਂ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਅਖੌਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਿਆਹ ਪਰੰਪਰਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਮੀਰੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਉਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਕੁਆਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਆਹੀਆਂ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਪੀਂਘਾਂ ਝੂਟਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿੱਕਲੀ ਪਾਉਂਦੀਆਂ :

ਕਿੱਕਲੀ ਕਲੀਰ ਦੀ ਪੱਗ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਦੀ।

ਦੁਪੱਟਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਦਾ ਫਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਜਵਾਈ ਦਾ।

ਪੇਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ, ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਤੇ ਅੱਗ ਸੇਕਦੇ ਹੋਏ ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ। ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਥੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਲੋਹੜੀ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵਾਲੇ ਘਰੋਂ ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਗੀਤ, ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਗੀਤ। ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕੱਢ ਸਕਣਗੇ? ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪੰਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਨੰਬਰਦਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।¹

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਂਝੀਆਂ ਖਾਨਗਾਹਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ, ਤਿਉਹਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਗੀਤ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉਸਰ ਗਈਆਂ। ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ, ਸਾਂਝਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੂਹਾਂ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਈਆਂ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਵਿਧਮਾਤਾ' ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵਿਧਮਾਤਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਹੱਸਦੀ ਖੇਡਦੀ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਬਣਾ ਕੇ ਛੇਤੀ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀ, ਜੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਮੁੰਡਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ :

“ਵਿਧਮਾਤਾ ਰੁਸੀ ਹੋਈ ਆਈਂ ਤੇ ਮੰਨੀ ਹੋਈ”

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਾਵਲ “ਪਿੰਜਰ” ਵਿਚ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਂ ਤੇ ਧੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਚਿਤਰਨ :

ਚਰਖਾ ਜੋ ਕੱਤਦੀਆਂ, ਛੋਪ ਜੋ ਪਾਵਾਂ ਮੈਂ

ਪਿੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਖੇਸ ਨੀ

ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਉੱਚੇ ਮਹਿਲ ਤੇ ਮੁਨਾਰੇ

ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੀ।²

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿੰਜਰ' ਵਿਚ ਲੋਕ ਅਖੌਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਚ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਔਰਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ

ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਿੱਛ ਰਾਹੀਂ ਮਰਦ ਦੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ :

ਨੀ ਭੈੜੀਏ! ਸ਼ੇਰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਫਾੜ ਕੇ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜੇ ਰਿੱਛ ਕਿਸੇ ਕੱਲੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਆਪਣੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਏ।³

ਸਲੀਮ ਖਾਂ ਗਿੰਮੀ ਦੇ ਨਾਵਲ “ਸਾਂਝ” ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਲੱਗਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਵਾਲਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੇਲੇ ਰਹੀਮਾਬਾਦ ਦੇ ਭੱਟ ਬੁਗਨੀ ਬੁਗਨੇ ਦੇ ਨਚਾਰ, ਭਬਦਾਰੇ ਦੇ ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਨਾਚੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਮੇਲਾ ਇਕ ਰਾਤ ਇਕ ਦਿਨ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਚੂਰਮਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੜਾਈ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵੀ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧੜਕਣ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਲੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ, ਬਾਣੀਏ, ਨਾਈ, ਮੋਚੀ, ਧੋਬੀ, ਲੁਹਾਰ ਤੇ ਮਰਾਸੀ ਆਦਿ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਫੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਸੌਕੀਨ ਸਨ। ਦੁੱਧ, ਘਿਓ, ਦਹੀ, ਗੁੜ, ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਸਰੋਂ ਦਾ ਸਾਗ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕਰ ਤੇ ਸੇਵੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੇਵੀਆਂ ਗੁੜ, ਖੰਡ ਤੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਸਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਭੇਜਨ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਭੇਗਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰਾ ਗੁਰਪੁਰਬ ਸਮੇਂ ਛਬੀਲਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਸਰਬਤ ਪਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਵੀ ਈਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਦਿੰਦੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਤੋੜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ “ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ” ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨਿਆਂ ਦੀ ਮੁਖ ਸ਼ਕਤੀ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਵਤਖੇਰੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ‘ਸੱਚਾ ਨਿਆਂ’ ਜਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਧਿਰ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਨਫੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਸੱਚ ਆਧਾਰਿਤ ਨਿਆਂ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੱਥ ਨੇ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੱਥਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਨੇ “ਸੱਥਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ” ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਗਾਈ ਹੈ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਨਰ-ਸੰਘਾਰ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤੱਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਉੱਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਜਾਨ ਇਲੀਆ, ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਅਸਤੁਲ ਇਮਾਨ, ਸਰਦਾਰ

ਜਾਫ਼ਰੀ, ਜਗਨਨਾਥ ਆਜ਼ਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਜਿੰਦਰ ਬੇਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ “ਲਾਜਵੰਤੀ” ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸਿਰਜਿਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜਾਅ ਰਾਹੀਂ ‘ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਕੇ ਉਜੜ ਜਾਣ’ ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਟੇਕ ਸਿੰਘ, ਖੇਲੂ ਦੇ ਤੇ ਮੌਤ ਕੇ ਵਪਾਰੀ ਵਿਚਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦਾ ਰਹੇਗਾ। ‘ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਕਹਾਣੀ ’ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜੋ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪਾਗਲਾਂ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ “ਨੋ ਮੈਨਜ਼ਲੈਂਡ” ਉੱਤੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ, ਵੰਡ ਦੀ ਅਣਮਨੁੱਖਤਾ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਖੋਹਣ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਕੁਰਅਤੁਲ ਐਨ ਹੈਦਰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਨਾਵਲ ‘ਆਗ ਕਾ ਦਰਿਆ’ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਗ (1) ਚੌਥੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ, (2) ਪੰਦਰਵੀਂ ਤੇ ਸੋਲਵੀ ਸਦੀ, (3) ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅਖੀਰ ਤੇ 19 ਸਦੀ ਦਾ ਆਰੰਭ, (4) ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਆਦਿ ਹਨ।

ਅਬਦੁਲ ਹੁਸੈਨ ਦਾ “ਉਦਾਸ ਨਸਲੇ” ਵਿਚਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਬਟਵਾਰਾ ਤੇ ਉਪਸੰਹਾਰ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਲੁੱਟ ਕਾਰਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਤੇ ਪਾਤਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹਰੇਕ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੇਗਣਾ ਪਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀਆਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਆਸਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ “ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਾਰ” ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ ਤੇ ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ, ਵਿਚਲੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘਰ, ਉਜਾੜ, ਖੱਬਲ ਤੇ ਤੂੜੀ ਦੀ ਪੰਡ ਵਿਚ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਨਾਵਲ ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ(1948), ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ(1948), ਮੰਝਦਾਰ(1950) ਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ (1951), ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਨਾਵਲ ਪਿੰਜਰ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ, ਆਂਦਰਾਂ, ਸਲੀਮ ਖਾਂ ਗਿੰਮੀ ਦਾ ਸਾਂਝ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇ ਦੌਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਲਈ ਚਾਰ ਨਾਵਲ ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ(1948), ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ(1948), ਮੰਝਦਾਰ(1950) ਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ (1951) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੌਤ ਆਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਣੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ ਪਰ 1947 ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ।⁴

ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਖ਼ੋਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਤੇ ਦਰਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅੱਗ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਵਲ ‘ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ’ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਚੀਸਾਂ ਦਾ, ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਹੂਕਾਂ ਦਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਦਾ ਤਰਜ਼ਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਓਨੀ ਸਿਆਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਹੋਣੀ ਜਿੰਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਥਰੂ।⁵

ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਪਿਆਸੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੌਣ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੰਗੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰੇਆਮ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣਗੇ। ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ :

ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਬੀਤੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਦਾ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਰਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ।⁶

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ' ਤੇ 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ' ਵਿਚ ਮਾਰਚ ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਸਤ ਸੰਤਾਲੀ ਤੱਕ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਵੇਖਿਆ, ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੋਠੋਹਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਪਿੰਡ "ਚੱਕਰੀ" ਉੱਤੇ ਫੋਕਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਗ਼ਮੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਨੇ ਸ਼ਾਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ ਰਹੀਮ ਬਖਸ਼ ਨਾਲ ਹੈ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਦਾ ਫੋਕਸ ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਹੈ ਜੋ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਿਡਾਉਣਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ' ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਉੱਤੇ ਘੱਟ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੋਂ ਚਿਤਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ' ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਆਏ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੇਘਰੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਦਿਲ ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਫਸਾਦੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਚਿਤਰਨ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਹਰ ਥਾਂ ਕੁਰਬਲ ਕੁਰਬਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਆਪਣੇ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਹਾਲ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। 7

ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੰਤਾਲੀ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਫਸਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਰੇਟ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਸਨ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਖੂਨ ਦੀ ਹੋਲੀ ਖੇਡ ਕੇ ਰੱਖੀ ਗਈ। 8

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਹੋਈ ਉਧਾਲੇ ਹੋਏ, ਜ਼ਬਰੀ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ, ਕਈਆਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ, ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ, ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥੀ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਵਹਿਸ਼ੀਪਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਬਲਦੀ ਉੱਤੇ ਤੇਲ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਸਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਬੁਰਾ ਹੋਵੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਨਾ ਫਸਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਬੇਹੁਦਾ ਤੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਲਹੌਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਗੁਣਾਂ ਵਧਾ ਕੇ ਏਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਏਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਤੇਲ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਦਿਖਾਈ। 9

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ “ਮੰਝਧਾਰ” ਵਿਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਨੀਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਰਿਫਿਊਜੀ ਕੈਂਪ ਅਤੇ ਕਸਟੋਡੀਅਨ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਮਖੌਟਾਧਾਰੀ ਤੇ ਢੋਂਗੀ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ੁਕਲਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਗੋਧੇ ਤੇ ਮੰਡੀ ਬਹਾਉਦੀਨ ਲਿਜਾ ਕੇ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਲੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਨਾਵਲ “ਚਿੱਤਰਕਾਰ” ਵਿਚ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ੀਪਣ ਤੋਂ ਪੜਦਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਤਬਕਾ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰਖੇਲ ਵਜੋਂ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਜਾਂ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ :

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਜੀਕਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ 10

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਹੂੰ ਤੇ ਮਾਸ, ਆਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਧੀਨ ਵੰਡ ਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਨਹੂੰ ਤੇ ਮਾਸ’ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿਚ “ਪਿੰਡ ਧਮਿਆਲ” ਨਰਸੰਘਾਰ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜਦਾ ਹੈ। ਦੰਗਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸਤੰਤਰ ਨੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਨਿੱਜਤਾ ਤੱਕ ਸਿਮਟ ਗਏ। ‘ਖੇਤ ਹੀ ਵਾੜ’ ਨੂੰ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਤੇ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਨਰਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ :

ਇਥੋਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰੂਦ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਰੂਦ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਜਾ ਕੇ ਲੁੱਟਣ।11

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੌਰਾਨ ਦੋਵੇਂ ਕੌਮਾਂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੜੀਆਂ। ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅੱਲਾਦਿਤਾ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੋਵਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅੱਲਾਦਿਤਾ, ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਧੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਾਹ ਅੱਲਾਦਿਤਾ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਿਓ-ਧੀ ਇਸ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਭਰੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢਦੇ ਸਨ, ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ, ਗੋਰੇ ਤੇ ਮੇਮਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਦੇ ਸਨ।¹²

ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਸਮਝ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਹਨ। ਨਹੁੰਆਂ ਤੋਂ ਮਾਸ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾ ਭੜਕੀਲੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਕਰਕੇ ਨਰਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ :

ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਿਮ ਨੇਤਾ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।¹³

ਐਮ.ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ ਨਾਵਲ “ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ” ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ:

ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਰਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੀਖਣ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਹਨੇਰੀ

ਛਾ ਗਈ ਸੀ। ਕਿੰਜ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਦੋਸਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਗਵਾਂਢੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਭੁਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਿਰਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਸਾਰ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਏ।¹⁴

ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਨੌਆਖਲੀ ਬਣੇ। ਨੌਆਖਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਫ਼ਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡਿਆ ਟੁੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਸਲੀਮ ਖਾਂ ਗਿੰਮੀ ਨੇ ਨਾਵਲ “ਸਾਂਝ” ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਕੌਮ ਨੂੰ ਨੇਕ ਦਿਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਉਲਾਰ ਬਿਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਖੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।¹⁵

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਮੇੜ ਦੇ” ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਪੱਖ ਤੋਂ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਦਰੇਵਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੁਝਾਰੂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਨਾਵਲ “ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ” ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ :

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਕ ਜੋੜ ਤੋੜ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁶

ਸਲੀਮ ਖਾਂ ਗਿੰਮੀ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਸਾਂਝ” ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਣਖ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ। ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਮੁਜਰਾ ਕਰਦੀ ਬਿਜਾਲੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਦੂ ਆਪਣੇ ਬਲ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ‘ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਾਦੂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 14 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਬਣਨ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਰੀਦਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਗਿੰਮੀ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਕਾਦੂ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਲਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਜੋ ਆਚਰਨਹੀਣ ਤੇ ਕਾਇਰ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਡਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ, ਹੀਣੇ, ਕਾਇਰ, ਗੁੰਡੇ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਕੌਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ‘ਸਾਂਝ’ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਹੂ ਸਰਕਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ” ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ, ਪਿਆਰ, ਇਖਲਾਕ, ਕਿਰਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਰਪੇਖਤਾ, ਯਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਿੜਕੀਆਂ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਦੂਰੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਕ ਸਿਸਟਮ, ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰਾਂ, ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ, ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ “ਫੁੱਟ ਪਾਓ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ” ਦੀਆਂ ਕੁਚੱਜੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ :

ਪੀਰੂ ਵਾਲਾ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦੋ ਜਾਤੀਆਂ, ਦੋ ਪੱਤੀਆਂ, ਦੋ ਨੰਬਰਦਾਰ, ਦੋ ਮਜਲਸਾਂ। ਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦੋ ਤਖਤਪੋਸ਼ ਰੱਖੇ ਗਏ।¹⁷

ਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀਪਣ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਨੂੰ “ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਨਰਕ” ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਨੇਤਾ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ‘ਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ’ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਪੁਲਿਸਤੰਤਰ, ਮਹਾਜਨ ਜਮਾਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਫਿਰਕੂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਦੇਗਲੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਪਦਾਰਥਕ ਘੁੱਗ ਵਿਚ “ਨਿੱਜਤਾ ਦੀ ਧੁਨੀ” ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ :

ਅੱਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹਾਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਣ ਲਵਾਂਗੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਲਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਾ ਲਵਾਂਗੇ।¹⁸

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਪਿੰਜਰ” ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਪਿੰਜਰ’ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਨਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਫ਼ਿਲਮ ਵੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਰੈਂਚ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਡੈਨਿਸ ਮਾਰਟਿੰਗ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਨਾਵਲ ਪਿੰਜਰ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦਾ

ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਜਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੂਰੇ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਾਨਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੂਜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁਡਵਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਭੇਜਣਾ, ਉਸ ਦੀ “ਸਵੈ ਪਛਾਣ” ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੋਟ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੋਗਣੀ ਪਈ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ, ਉਧਾਲੇ, ਮੌਤ, ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਕੇ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਕੀਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਇੱਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੀ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਾਲ ਧੱਕੇ ਕੀਤੇ। ਨਾਵਲ ਪਿੰਜਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਘਰ ਬਹਾ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ ਕਰਕੇ ਗਲੀ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਆਏ ਸਨ।¹⁹

ਭੀਸਮ ਸ਼ਾਹਨੀ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਤਮਸ” ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਲੜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ, ਨੱਥੂ ਚਮਾਰ ਤੋਂ ਸੂਰ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਸੀਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੜਕ ਉੱਠਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਗਾਂ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਣਾਓ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ

ਭੀਸਮ ਸਾਹਨੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਤਮਸ' ਵਿਚ ਇੱਕ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਰਣਵੀਰ ਨੂੰ ਦੇਵਦੱਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਤਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਵੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਹਰੇ ਛੱਜੇ ਵਾਲੇ ਸੇਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਸਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨ, ਤੇਲੀ, ਹਲਵਾਈ ਹੁਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਕਾਫਰਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜਿਹਾਦ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।" ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਤਲੇਗਾਰਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਦੱਤ ਤੇ ਮੀਰਦਾਦ ਪਾਤਰ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਤੇ ਰਘੂਨਾਥ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਦੇਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਸਬੇ ਤੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਮੁੜਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਥ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਾ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਨਾਵਲ "ਤਮਸ" ਵਿਚ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਦੇਗਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਉਘੜਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਹੁਕਮਰਾਨ ਆਪ ਹੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਸੀਹਾ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਲੀਜ਼ਾ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਰਿਚਰਡ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, "ਮੈਂ ਸਭ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾਉਂਦੇ ਹੋ।"

ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਅਮਨ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਰਾਹਤ ਕਮੇਟੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ ਦੰਗੇ ਭੜਕਾਉਣ ਦਾ ਮੋਹਰਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਹੁਣ ਬਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠਾ "ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਭਿਆਨ" ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਮੇਹਨ ਲਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਅਮਨ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਵਾਉਣਗੇ ਅਮਨ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਬ ਨੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਮਨ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਵਰਗੇ ਰਈਸ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਰਘੂਨਾਥ ਵਰਗੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੁਖੀ ਸਰਦਾਰ ਇਹਨਾਂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਬੇਦਾਗ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ, ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਮੈਂਬਰ ਸੁਰੱਖਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਤਾ ਦੇ ਘਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਣ ਕੇ ਦਰ-ਦਰ ਭਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰੈਣ ਬਸੇਰੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਮਾਰਮਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਇਮ ਸੀ ਤੇ ਰਿਫਿਊਜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਡਰ ਵਾਲੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਫਿਊਜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ, ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਹੋਈ, ਉਧਾਲੇ ਹੋਏ, ਮੌਤ ਦਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਹੋਇਆ, ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਰਹੀ, ਸਰੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਕੋਲ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਤਿੰਨ ਪਲੇਟ ਕਬਾਬ, ਦੋ ਬੋਤਲ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਪਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।²⁰

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਲਾਤ ਬਦ ਤੋਂ ਬੱਦਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਰਿਫਿਊਜੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੁਲਿਸਤੰਤਰ ਨੇ ਵੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ, ਮਾਲ-ਅਸਬਾਬ ਲੁੱਟਿਆ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸੀ ਤੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਮਾਨਵਤਾ ਪੱਖੀ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਨਾਵਲ “ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ” ਦਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਤੇ ਫੱਤਾ, “ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ” ਦਾ ਅੱਲਾਦਿਤਾ, “ਸਾਂਝ” ਦਾ ਕਾਦੂ ਦਾਦ

ਖਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪਾਪ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਨਰਸੰਘਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ “ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ” ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਕੇ “ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ” ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ’ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ‘ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਾਹ’ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ’ ਦਾ ‘ਬਾਬਾ ਭਾਨਾ’ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਤਿਮਾ ਬਾਸੂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਸਮੁੰਦਰ ਹਿਰਦਯ ਅਤੇ ਆਲੋ ਅਮਾਰ ਆਲੋ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਤੀਨ ਬੰਧੋਪਾਧਿਆਇ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਨੀਲ ਪਾਖੀਰ ਖੋਜੇ’ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਫੈਲਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸੁਨੀਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਅਰਜੁਨ’ ਨਰਾਇਣ ਸਨਿਆਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਬਪੁਲਤਾ’ ਪ੍ਰਬੋਧ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਆਸੂਬਾਨੇ’ ਆਦਿ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਧੀਨ ਨਰਾਇਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਆਬਾਦ’ ਨਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ‘ਪਾਲੰਕੋ’ ਮਨੋਜ ਬਾਸੂ ਦੀ ‘ਸੀਮਾਂਤ’ ਪ੍ਰੋਤਿਮਾ ਬਾਸੂ ਦੀ ‘ਘਾਸਾਪਾਟੀ’ ਘੋਸ਼ ਦੀ ‘ਰਾਕਸ਼ਸ’ ਸਲਿਲ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ‘ਡਰੈਸਿੰਗ ਟੇਬਲ’ ਆਦਿ ਹਨ। ਹਿਆਲ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ “ਅਵਿਨਾਸ਼ੇਰ ਮਿਰਤਯੂ” ਵਿਚ ਬਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਿਫਿਊਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਸਪਾਲ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਝੂਠਾ ਸੱਚ” ਵੰਡ ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ 1200 ਪੰਨੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਨਾਵਲ ਦੇ ਭਾਗਾਂ (1) ਵਤਨ ਔਰ ਦੇਸ਼ (2) ਦੇਸ਼ ਭਵਿਖਯ ਹੈ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। 1946 ਤੋਂ 1957 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਖ, ਮਨੁੱਖਤਾ, ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚਲੀ ਗਿਰਾਵਟ, ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਆਦਿ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਪਿਛੋਕੜ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦੁਖਾਂਤ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ 'ਵਤਨ ਔਰ ਦੇਸ਼' ਅਧੀਨ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ 'ਦੇਸ਼ ਭਵਿਖਯ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਵਿਚ ਕਮੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਧੀਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗੰਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਮ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਤੇ ਉਧਾਲੇ ਆਦਿ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਝੂਠਾ ਸੱਚ' ਪੱਤਰਕਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜਨਕ, ਜੈਦੇਵ ਪੁਰੀ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਹਨ।

ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਤਮਸ" ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ 21 ਭਾਗਾਂ 'ਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਸੂਰ ਮਰਵਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਕੱਟੜ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਰਤ ਸਮੇਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ, ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲਾ ਖੇਖਲਾਪਨ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅੱਗੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਹਿੱਤੀ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਏਕਤਾ ਤੇ ਭਲਾਈ ਦੇ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵੇ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ, ਨਰਸਘਾਰ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਮ ਮਨੁੱਖਤਾ 'ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ' ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਰਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਏਕ ਪੰਥੜੀ ਕੀ ਤੇਜ ਧਾਰ” ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਅਗਸਤ 1947 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ 1948 ਤੱਕ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 30 ਜਨਵਰੀ, 1948 ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਤੇ ਰਿਫਿਊਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਤਨਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਸੂਮ ਰਜਾ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਆਧਾ ਗਾਂਵ” ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਾਯੇਯ ਦੀ ਕਹਾਣੀ “ਸਰਵਦਾਤਾ” ਵਿਚ ਦੋ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇਵਿੰਦਰ ਲਾਲ ਅਤੇ ਰਫੀਕੁਦੀਨ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਦੇਵਿੰਦਰ ਲਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸਤ ਕੋਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਰੌਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਸਾਦਾਂ ਦੇ ਨਰਸੰਘਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ “ਮੇਰਾ ਵਤਨ” ਵਿਚਲੇ ਵਕੀਲ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਕੀਲ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਮੇਰਾ ਵਤਨ’ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਰਕੇਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ “ਮਲਬੇ ਦਾ ਮਾਲਿਕ” ਦਾ ਪਾਤਰ ਮੌਲਵੀ ਗਨੀ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਖੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਹੀ ਮੌਲਵੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਚਿਰਾਗਦੀਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਮੌਲਵੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਰੱਖੇ ਨੂੰ ਏਨੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਖੇ ਦੀ ਰੂਹ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਚਿਤਰਨ “ਪਾਪੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ” ਦੇ ਪਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭੀਸਮ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ “ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ” ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਦੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਸਫਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਠਾਣ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਲਾ ਹਿੰਦੂ ਬਾਬੂ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਡਰ ਤੇ ਡਰਾਉਣ’ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੋਬਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿੱਕਾ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਦੇਵੇਂਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਮੁਕਤੀ’ ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਪਾਣੀ ਔਰ ਪੁਲ’ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਮਨ ਨਾਹਲ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ, ਜੀ.ਡੀ. ਖੋਸਲਾ, ਐਚ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਮਨ ਨਾਹਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਆਜ਼ਾਦੀ’ ਨੂੰ 1977 ਵਿਚ “ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ” ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ‘ਆਜ਼ਾਦੀ’ ਵੰਡ ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੂਨ, 1947 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ 1948 ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ‘ਚ ਉਤਰਾ-ਚੜਾਅ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ, ਦਵੰਦ, ਤਣਾਓ, ਸਹਿਜਤਾ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ, ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ, ਏਕਤਾ, ਦਿਨ-ਤਿਉਹਾਰ, ਮਿਲਵਰਤਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਸਨ ਪਰ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਚਾਓ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤਸਵੀਰ ‘ਬੀਬੀ

ਅਮਰਾਵਤੀ' ਦੇ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ, ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਭਾਰਾਣੀ, ਪੁੱਤਰ ਅਰੁਣ ਤੇ ਧੀ ਮਧੂ, ਸਰਦਾਰ ਜੇਧਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ, ਚੌਧਰੀ ਬਰਕਤ ਅਲੀ ਆਦਿ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੀ ਛੱਤ ਥੱਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਪਰ 24 ਜੂਨ, 1947 ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਬਰਕਤ ਅਲੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਫਿਊਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਿਫਿਊਜ਼ੀ ਕੈਂਪਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਟਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ" ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਮਨੀਮਾਜਰਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ 70 ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਿੰਨ ਪੱਕੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਮਹਾਜਨਾ ਦਾ ਘਰ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਮਸਜਿਦ ਸਨ। ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮਨੀਮਾਜਰਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਰੌਲ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਦਮਾਸ਼ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਟਰੇਨ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਅਲੀ ਦੇ ਗਰੋਹ" ਰਾਹੀਂ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਵੀ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ 'ਮੁਸਲਿਮ ਗਰੋਹ' ਸਨ। ਧਰਮ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇੱਕ ਹੀ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ

ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਨਰਸੰਘਾਰ ਹੋਇਆ, ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਜੜ ਗਏ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਤੇ ਉਧਾਲੇ ਹੋਏ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਂਝੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹੋਏ, ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਾ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰੀ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਗਰਾਫ਼ ਵਧਿਆ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਛਾਣ, ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਦੋ ਦੇਸ਼ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ, ਹੱਦਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀਆਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਿਆ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਮੁੜ ਨਾ ਵਾਪਰੇ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ, ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਦਿੱਲੀ, 1951, ਪੰਨਾ ਨੰ : 133
2. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪਿੰਜਰ (ਨਾਵਲ), ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, 1971, ਪੰਨਾ ਨੰ : 18
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 18
4. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ (ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ), ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 185
5. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ (ਨਾਵਲ), ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1948, ਪੰਨਾ ਨੰ : 7
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 9
7. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ (ਨਾਵਲ), ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1948, ਪੰਨਾ ਨੰ : 20
8. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 15
9. ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ (ਨਾਵਲ), ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 57
10. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951, ਪੰਨਾ, ਨੰ: 129
11. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ, ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਦਿੱਲੀ, 1951, ਪੰਨਾ ਨੰ : 117
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 69
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 245
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 15

15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 154
16. ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978, ਪੰਨਾ ਨੰ: 29
17. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ, ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1972, ਪੰਨਾ ਨੰ: 241
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ : 298
19. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪਿੰਜਰ (ਨਾਵਲ), ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, 1971, ਪੰਨਾ ਨੰ : 89
20. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ, ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਦਿੱਲੀ, 1951, ਪੰਨਾ ਨੰ : 194

ਡਾ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 19 ਸਾਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ। 10 ਸਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਹੈਡਹੋਕ ਸਰਵਿਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਸਤ 2015 ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ 9 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 40 ਦੇ ਕਰੀਬ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। 2022 ਅਤੇ 2024 ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਨਵੀਨਰ ਵਜੋਂ ਆਈ. ਸੀ. ਐੱਸ. ਐੱਸ. ਆਰ. ਵੱਲੋਂ ਸਪੌਂਸਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। 2015 ਤੋਂ 2020 ਤੱਕ 15 ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਐਮ. ਫਿਲ. ਦੇ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਨਾਮ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ

(ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

ਡਾ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ

1947 ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਭਾਰਤ ਤਕਰੀਬਨ 1000 ਸਾਲ ਦੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਵਰ੍ਹਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰਿਆ ਸੀ ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ ਹਰ ਸਾਲ 15 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਹਾੜਾ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਜ਼ਾਲਮ, ਹੰਕਾਰੀ, ਵਿਲਾਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ (ਤਕਰੀਬਨ 500) ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਸਨ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚਲਾਕੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੀ ਇਕ ਹਾਕਮ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਹਾਕਮ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਹੁਣ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। 1857 ਈ. ਦੇ ਅਸਫਲ ਗਦਰ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਬਾਅਦ ਦੇਸੀ ਰਜਵਾੜੇ ਤਾਂ ਠੰਡੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਪਰ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ 'ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ

ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਮ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ (ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਮਦਦ ਮੰਗਦੇ ਰਹਿਣ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਹੁੰਦਲ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਸਨ ਜੋ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕੇ ਏਥੋਂ ਭੱਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਹੋਈ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਮੌਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ।...ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਦੁਫੇੜ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਤੇ ਉਕਸਾਉਣ, ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। 120

ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਣ ਗਿਆ। ਦੂਸਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਬੰਗਾਲ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਅਜਿਹੇ ਸੂਬੇ ਸਨ ਜੋ 1947 ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਤਿੰਨ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਮੁਲਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਮੰਨ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਵਜੋਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਰਹੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਛੋਟੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਚਰਚੇ ਤਾਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਹਿੱਸੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹਿੱਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹਰ ਵਿਧਾ ਨੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਰਚੀ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਲੋਕ ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਖੜੇ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਰੇਖਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇਗੀ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਕੀਲ ਸਿਰਿਲ ਰੈਡਕਲਿਫ ਨੂੰ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰੈਡਕਲਿਫ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫਾਈਨਲ ਫੈਸਲਾ 13-14 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 15 ਅਗਸਤ ਤੱਕ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਲਾਈਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿਚ ਦੌੜਨ ਲੱਗੇ। 15 ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਐਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਬਾਰੀਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦਲ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਮਾਊਂਟ ਬੈਟਨ ਨੇ 24 ਮਾਰਚ 1947 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਲਾਪ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।... ਅਪ੍ਰੈਲ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਬਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਪੁੱਛੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤਬਾਹ-ਕੁੰਨ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।... 3 ਜੂਨ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੈਟਨ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅਸੂਲ 1941 ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਇਕ ਸਰਹੱਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।... ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਇਕ ਵਕੀਲ ਸੀ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਸੀਰਿਲ ਰੈਡਕਲਿਫ।

ਰੈਡਕਲਿਫ ਦੀ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵੇਖਣਫ਼ਪੜਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਵਾਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਦੀ ਰੈਡਕਲਿਫ ਦੀ ਲਾਲ ਲਕੀਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ, ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੇ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੌੜੇ ਰੌਸ਼ਨ ਮੱਥੇ ਤੇ ਵਾਹੀ ਕਲੰਕਿਤ ਲਕੀਰ ਬਣ ਜਾਣੀ ਸੀ।"

10-12 ਅਗਸਤ 1947 ਤੱਕ ਦੇਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹਮਸਾਏ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਏਧਰ ਓਧਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਫਿਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਵਾਂਗੇ। ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੱਟੜ ਧਰਮੀ ਅਤੇ ਨਫਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਨਫਰਤੀ ਅੱਗ ਇਕ ਦਮ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਰਸੂਖ ਨਫਰਤ ਵਿਚ ਵੱਟ ਗਿਆ। ਦੁੱਖ ਸੁਖ ਦੇ ਸਾਂਝੀ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਿਸਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਉਹਲੇ ਲੁਕਿਆ ਦਾਨਵ ਆਦਮ ਬੇ ਆਦਮ ਬੇ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਹੁੰਦਲ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

"ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ"

"ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਇਦਾਤਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਵਕਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ" 127

"ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਕਿਧਰ ਸੀ? ਅਸੀਂ ਕਿਧਰ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ? ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਕੀ ਇਸਨੂੰ ਜਿੰਦਰੇ ਲਾ ਦਿਆਂਗੇ? ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਕਦੇ ਆਵਾਂਗੇ?" 88

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਠਿਆ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਕਾਫਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਟੂ ਟੋਲੇ ਚੱਲਦੇ ਕਾਫਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਲੁੱਟ ਖੋਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋਈ। 15 ਅਗਸਤ ਤੋਂ 15 ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਲਹੂ ਨਾਲ ਨੁੱਚੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗਾ। ਚੀਕਾਂ, ਕੂਕਾਂ, ਹੌਕੇ ਅਤੇ ਆਹਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਅਧਰੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਸ਼ਰਮ ਸਭ ਛੁਪ ਖਲੋਏ, ਮਾਨਸ ਬੰਦੇ ਖਾਣੇ ਹੋਏ। ਖੂਹ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ, ਅੱਗ ਘਰ ਸਾੜ ਸਾੜ ਥੱਕ ਗਈ। ਰਸਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਖੌਫ ਨਾਲ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਨਾਸੂਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਜੋ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਟਸਕਦਾ ਰਿਹਾ।

ਹੁੰਦਲ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਵੱਡ-ਟੁੱਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਫਲੇ ਲੁੱਟੇ ਤੇ ਵੱਢ ਗਏ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੁਸਾਫਰ ਗੱਡੀਆਂ ਲੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਖਬਰੇ ਇਨਸਾਨ ਏਨਾ ਨਿਰਦਈ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ? ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਹਮਜ਼ੇਲੀ, ਜਾਨ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ"। 102

"ਰਾਹ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੌਤ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿਰ ਤੇ ਗਿਰਝ ਵਾਂਗ ਮੰਡਰਾਉਂਦੀ ਤੁਰੀ ਆਈ ਸੀ। ਗਲੇ ਸੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿੰਜਰ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਮਾਰਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ" 103

ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਫਰਤੀ ਦੀਵਾਰ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਜਮੀਨ ਰਹਿ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ ਜਮੀਨ ਬਦਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਮੀਨ ਮਿਲੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਜਮੀਨ ਮਿਲੀ ਉਥੇ ਟਿਕ ਗਏ। ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਮੀਨ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡਾਂ (ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਮਾਲਵੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚੋਂ 1880-90 ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰਾਂ ਵੱਸਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ) ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਕੱਚੀਆਂ ਅਲਾਟਮੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀਆਂ ਅਲਾਟਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਵਾਉਣ ਲਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਵਿਚ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਤੀਸਰੇ ਉਹ ਵਪਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ। ਚੌਥੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਰਗੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਦੇਸ਼ ਚਲੇ ਗਏ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦਲ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਜਦੋਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕੇ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਵਸਾਈਆਂ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵੀ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਵੱਸਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨ ਸਨ ਤੇ ਇਕੋ ਗੋਤ ਹੁੰਦਲਾਂ ਦੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਬੰਡਾਲਾ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਬੰਡਾਲਾ ਪਿੰਡ, ਜੰਡਿਆਲਾ ਗੁਰੂ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸੜਕ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਬੰਡਾਲੇ ਵੱਸੇ ਸਨ"। ਇੰਝ ਬੰਡਾਲੇ ਤੋਂ ਬਾਰ ਵਿਚ ਗਏ ਲੋਕ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਆ ਵੱਸੇ। ਹੁੰਦਲ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਕਦੇ ਏਸੇ ਹੀ ਪਿੰਡੋਂ ਸਾਡੇ ਬਾਬੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਾਈਆਂ ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰੱਬੇ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਧੱਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਜੇ ਲੁੱਟ ਖੋਹ ਹੋਈ ਉਸ ਵਿਚ ਜੇ ਔਰਤਾਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਘਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਵਸਾ ਲਈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨੋ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਲੀ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਔਰਤ ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਦੇਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਾਂਭ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਦੇਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ ਵਿਭਾਗ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਸਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਦੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਵਸਾਈ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਘਰ ਨਿਆਣੇ ਹੋ ਗਏ। ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਧਰਮ ਭਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾਗੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਹੋਇਆ ਇਹ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਰਦ ਆਪਣੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਤਰਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਲਾਂਘੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਨਾਵਲ ਪਿੰਜਰ ਇਸ ਦੁੱਖ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਤੀਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿਊ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਨਾਨੀਆਂ ਦਾਦੇ ਦਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਵੱਡੇ ਹੋਇਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਸਮਝ ਆਇਆ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੀ ਔਧ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੀਜੇ ਬੀਜ ਵੱਡੇ ਹੋਏ 1948, 1965, ਅਤੇ 1971 ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪਸੀ ਨਫਰਤ ਹੋਰ ਵਧੀ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਸੀ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬੁਰੀਆ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧ ਲੜਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 1984 ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਅਸਲੇ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਗਲਿੰਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਲਗਾਉਣੀ ਪਈ। ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਗਲਰ ਡਰੋਨ ਰਾਹੀਂ ਨਸ਼ਾ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਰਣਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਸੀ ਕਿ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਖਰਾਬ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਧਰੇ ਸਗੋਂ ਨਿੱਤ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਹਨ।

ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਰਮਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਖਿਤਾ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਾਮਨ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਖਿੱਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸ਼ਾਇਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੁੰਦਲ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਾਝੀ ਰਹਿਤਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖ, ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਭੜਕਾ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਗੈਰ ਕੁਦਰਤੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੇ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਲਾਇਲਾਜ ਜ਼ਖਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਲਾਏ ਹਨ, ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਿਹਬਲ ਹੁੰਦੇ, ਤੜਪਦੇ ਤੇ ਵਿਲਕਦੇ

ਰਹਿਣਗੇ, ਹੀਰ-ਰਾਂਝਿਆਂ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲਾਂ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਿੱਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਸਾਂਝੀ ਰਹਿਤਲ ਤੇ ਵਸੇਬ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਹੋਣ, ਰਲ ਕੇ ਬਹਿਣ, ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 550 ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਸੇਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੇਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਰਮਿਆਨ ਵਾਹਗਾ ਬਾਰਡਰ ਤੇ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ 10 ਲੱਖ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ 1947 ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇ ਇਹ ਵੰਡ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਤਬਾਦਲੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਨੋਟ:- ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਭ ਵੇਰਵੇ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਦੀ ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ 2022 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ: ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ

ਪੰਜਾਬ ਟੈਕਨੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ,

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਕ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ, ਫਲਸਫ਼ਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਆਰਟੀਫਿਸ਼ਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਤੀ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਮਝ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ : ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (ਆਲੋਚਨਾ), ਚੂਹੇ ਦੌੜ (ਨਾਟਕ), ਵਾਪਸੀ (ਨਾਟਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ (ਵਾਰਤਕ), ਸੱਚ ਦੀ ਸਿਆਸਤ, ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੌਰਵ ਸਭਾ, ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਹਨ।

ਖੂਨ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ :

ਕਾਵਿਕ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਵੰਡ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ

ਪ੍ਰੋ: ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ

ਤਿਰੰਗਾ 1947

-ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਤੇ ਝੁੱਲਿਆ ਜਦੋਂ ਤਿਰੰਗਾ
ਰੁਮਕੀ ਪੌਣ, ਉਛਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਕੀ ਜਮਨਾ ਕੀ ਰੰਗਾ

ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਉਡਦੇ ਆਏ ਪੌਣਾਂ ਵਿਚ ਜੈਕਾਰੇ
ਅੱਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ ਤੇ ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦੇ ਨਾਅਰੇ

ਬੇਲੇ ਸੇ ਨਿਹਾਲ ਦਾ ਬੇਲਾ ਵੀ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਰਲਿਆ
ਧਰਮ ਦਇਆ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਜਲਿਆ

ਰੁਦਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਰਾਂ ਦੇ, ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਲਲਕਾਰੇ
ਕੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬੇ ਕੇ ਜਿਹਨਾਂ ਤਪਦੇ ਖੰਜਰ ਠਾਰੇ

ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨ ਆਵੇ, ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਜ ਰੋਵੇ
ਨਾ ਵੀ ਰੋਵੇ ਤਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲੁਕੇਵੇ

ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੰਜਰ ਚੀਰ ਨ ਸਕਿਆ
ਪਰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਈ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅੱਖੀਂ ਤੱਕਿਆ

ਨਾਲ ਨਮੋਸ਼ੀ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋਏ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ
ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਵਿਚ ਡੁਬ ਕੇ ਮਰ ਗਈ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ

ਕਹੇ ਬਿਆਸਾ ਮੈਂ ਬੇਆਸਾ, ਮੈਂ ਕੀ ਧੀਰ ਧਰਾਵਾਂ
ਇਹ ਰੱਤ ਰੰਗੇ ਆਪਣੇ ਪਾਣੀ, ਕਿੱਥੇ ਧੋਵਣ ਜਾਵਾਂ

ਜਿਹਲਮ ਆਖੇ ਚੁੱਪ ਭਰਾਵੇ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੀ ਰੋਣਾ
ਕਿਸ ਤੱਕਣਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੰਝੂ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੇਣਾ

ਲਾਸ਼ਾਂ ਭਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਘੱਲੀਆਂ ਤੁਹਫ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਭਰਾਵਾਂ
ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੁਦ ਦਰਿਆ ਹਾਂ ਡੁਬ ਕੇ ਕਿਸ ਦਰਿਆ ਮਰ ਜਾਵਾਂ

ਲਾਸ਼ਾ ਭਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਜਿਸ ਦਮ ਲੰਘ ਪੁਲਾਂ ਤੋਂ ਗਈਆਂ
ਦਿਨ ਲੱਥਾ ਜਿਉਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਾਮਾਂ ਪਈਆਂ

ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਇੰਜ ਹਨੇਰਾ
ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਅੱਖ ਚੋਂ ਸਿੰਮਦਾ ਇਕ ਅੱਧ ਬੂੰਦ ਸਵੇਰਾ

ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ ਆਪਾਂ ਵਾਂਗ ਭਰਾਵਾਂ
ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ ਫਿਰ ਜਿਸ ਨੇ ਲਈਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਲਾਵਾਂ

ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ ਜਿਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟੀਆਂ ਕੇਸੋਂ ਫੜ ਫੜ ਮਾਂਵਾਂ
ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ ਜੋ ਮਿੱਧ ਕੇ ਲੰਘਿਆ ਕੱਚ ਕੁਆਰੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ

ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ ਜੋ ਅਜੇ ਕਿਤੇ ਹੈ ਅੰਦਰੀਂ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ
ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ ਜਿਸ ਲੱਖਾਂ ਕੋਹੇ, ਉਹ ਸਾਥੋਂ ਨਾ ਮੋਇਆ

ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਧੀਆ ਨਾਰਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਚੋਂ ਲੰਘੀਆਂ
ਉਹ ਤਾਂ ਦਰਦ ਹਯਾ ਵਿਚ ਕੱਜੀਆਂ ਉਹ ਤਾਂ ਕਦ ਸਨ ਨੰਗੀਆਂ

ਨੰਗੀ ਸੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ਤ, ਮਜ਼ਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੰਗੇ
ਕੌਣ ਢਕੇ ਨੰਗੇਜ ਕਿ ਜਦ ਖੁਦ ਕੱਝਣ ਹੋ ਗਏ ਨੰਗੇ

ਕਿਸੇ ਬਾਪ ਨੇ ਲਾਡਾਂ ਪਾਲੀ ਧੀ ਦਾ ਗਲ਼ਾ ਦਬਾ ਕੇ
ਮੇਤ ਦੀ ਗੋਦ ਸੁਲਾਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦੋਂ ਲਾਹ ਕੇ

ਸ਼ੁਕਰ ਓ ਰੱਬਾ ਲੱਖ ਲੱਖ ਤੇਰਾ ਤੂੰ ਜੋ ਮੌਤ ਬਣਾਈ
ਇਕ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਜਗ੍ਹਾਂ, ਨਾ ਛੋਹੇ ਜਿੱਥੇ ਪੌਣ ਪਰਾਈ

ਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਮੌਤ ਹੀ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ
ਤਾਂ ਛੱਡ ਫ਼ਰਾਕਾਂ ਝੱਗੇ ਸਿੱਧੇ ਖੱਫ਼ਣ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸੀਆਂ

ਖੂਨ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ:

ਕਾਵਿਕ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਵੰਡ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ

ਪ੍ਰਸਤਾਵ: ਉਹ ਜ਼ਖਮ ਜੋ ਬੋਲਦਾ ਹੈ

ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਰਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਹੀ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਭੂ-ਭਾਗ ਵਾਂਗ
ਭਿਆਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ
ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦੇ ਇੱਕ ਜੀਵਤ, ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ
ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ - ਇੱਕ ਜ਼ਖਮ ਜੋ ਹਰ ਅੱਖਰ, ਹਰ ਸਾਹ, ਹਰ ਅਣਕਹੇ ਵਿਰਲਾਪ ਰਾਹੀਂ
ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧੀਗਤ ਢਾਂਚਾ: ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ

ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਹੁੰਚਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਇੱਕ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ
ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

- ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਦਮਾ ਸਿਧਾਂਤ
- ਜੈਵਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
- ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਨਾਸ਼
- ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ
- ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਸਮਝ

1. ਫ੍ਰੈਕਚਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ: ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਸੰਦਰਭਿਤ ਕਰਨਾ

ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪਲ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਸਦਮੇ ਦੇ ਧਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬੁਣਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਟੈਪੇਸਟਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਿਰੰਗਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਲਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ - ਇਹ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਪਰਤ ਵਾਲੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਜਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ, ਅਸਥਿਰ ਨਾਚ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਸਨ।

ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਲ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਰੈਡੀਕਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹਿੰਸਕ ਟੁਕੜੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਕਤੀ ਇੱਕ ਸਾਫ਼, ਜੇਤੂ ਪਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਰੂਸੀਬਲ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮੂਹਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਦੁੱਖ ਅਟੁੱਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਊਰਜਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ-ਜਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਹਵਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀਆਂ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਗੂੰਜਾਂ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਚਾਰਜ ਵਾਲੇ ਪਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। "ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੂ ਅਕਬਰ" ਅਤੇ "ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਦੇਵ" ਦੀਆਂ ਪੁਕਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸੀਮਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਏਨਕੋਡ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਲਾਸਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ, ਹੁਣ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਭਾਸ਼ਣ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸਨੇ ਡੂੰਘੀ, ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਅਪੂਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ।

ਡੂੰਘੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਦਇਆ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਦੁਆਰਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਨੀਂਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ। ਲੋਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ, ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਭਸਮ

ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਰੈਡੀਕਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਚੇਤ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇਹ ਪਲ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਬਣਨ ਦਾ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਸਦਮੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਗੱਲਬਾਤ, ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਰੈਡੀਕਲ ਪੁਨਰ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਡੂੰਘੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਇਲਾਜ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ, ਇੱਕ ਫ਼ੈਕਚਰ ਜੋ ਸੰਭਾਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੂਖਮ, ਹਮਦਰਦੀਪੂਰਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਲ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੁੰਝਲਤਾ ਸਧਾਰਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ - ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦੁਖਦਾਈ ਵਿਛੋੜੇ ਦੁਆਰਾ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਰੈਡੀਕਲ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸੀ: ਅਸਥਾਈ, ਨਾਜ਼ੁਕ, ਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਉਮੀਦ ਵਾਲਾ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਟੇਪੇਸਟ੍ਰੀ ਵਿੱਚ, ਜਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲੂ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਅਟੁੱਟ ਸੀ, ਇੱਕ ਬਹੁ-ਪੱਧਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਣਾਉਣਾ ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ, ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਇਸ ਗੁੰਝਲਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਜਾਂ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੂਖਮ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਕਈ, ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਪਤ ਅਧਿਆਇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ

ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ, ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਨਮ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

"ਬੇਲੇ ਸੇ ਨਿਹਾਲ ਦਾ ਬੇਲਾ ਵੀ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੈਲੀਆ" ਲਾਈਨ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕਣ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕਵਚਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਦੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੋੜਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ: 1947 (ਵੰਡ), 1966 (ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ), ਅਤੇ 1984 (ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗੇ)।

ਇਹ ਲਾਈਨ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਤਕਨੀਕ ਵਜੋਂ ਵਿਗਾੜਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜੋ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕੰਸ਼ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਕ - "ਬੇਲੇ ਸੇ ਨਿਹਾਲ" (ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਧੰਨ ਹੈ ਉਹ ਜੋ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ") - ਸਮੂਹਿਕ ਸਦਮੇ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲਾਈਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੁੰਝਲਤਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਫਿਰਕੂ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਢਾਂਚਾਗਤ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੁਝਵਾਨ ਵਿਧੀ ਬਣ

ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੈਂਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1947, 1966 ਅਤੇ 1984 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ, ਲਾਈਨ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਧਾਰੇ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਪਲ ਹਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰੀਵ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਅਨੁਭਵ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਇੱਕ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਥਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਕਿਵੇਂ ਬੇਦਖਲੀ ਅਤੇ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਢਾਂਚਾਗਤ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਵਾਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਸਭਨਾ ਵਿੱਚ ਰਲਿਆ" (ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ) ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਮਾਈ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਏਕਤਾ ਦੇਵਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰੂਪਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪਛਾਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ, ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਝ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਲਾਈਨ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਿਰ, ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਛਾਣ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਅਕਸਰ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੈਂਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭੜਕਾਹਟ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਾਈਨ ਪੀੜਤਤਾ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ, ਵਧੇਰੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਢਾਂਚੇ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਲਾਈਨ ਸਮੂਹਿਕ ਪਛਾਣ ਦੀ ਇੱਕ ਰੈਡੀਕਲ ਪੁਨਰ-ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ - ਇੱਕ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਦਮੇ ਦੀ ਗੁੰਝਲਤਾ, ਤੰਗ ਫਿਰਕੂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ, ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ।

II. ਲਿੰਗ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ: ਭੂ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਜੋਂ ਮਾਦਾਵਾਂ

ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਜੈਵਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚਾ

ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਰਣਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਜਨਨ ਹਿੰਸਾ

"ਕੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਤਪਦੇ ਖੰਜਰ ਥਾਰੇ" ਲਾਈਨ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਪੱਧਰੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ:

1. ਜੈਵਿਕ ਯੁੱਧ

- ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਜਨਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣਾ

- ਜੈਨੇਟਿਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣਾ

- ਭਵਿੱਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ

2. ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਖੇਤਰੀ ਜਿੱਤ

- ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਵਾਦਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰੂਪਕਾਂ ਵਜੋਂ

- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਕੁੱਖ

- ਕਾਰਟੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਹਿੰਸਾ ਵਜੋਂ ਜਿਨਸੀ ਹਿੰਸਾ

ਅਸਾਧਾਰਨ ਮਾਪ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਸਰੀਰਕ ਸਦਮਾ

- ਸਰੀਰ ਜੀਵਤ ਜੀਵ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ

- ਉਲੰਘਣਾ ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ

- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪ੍ਰਜਨਨ ਅੰਗ

ਮਨੋ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਧੀ

ਅਮਾਨਵੀਕਰਨ ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ

- ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਜੈਵਿਕ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਟਾਉਣਾ

- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਲਾਹ ਦੇਣਾ

- ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਥਿਆਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੁਦਾਈ

ਫੌਕੋਲਡੀਅਨ ਬਾਇਓ-ਪਾਵਰ

- ਪ੍ਰਜਨਨ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਰਾਜ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸ਼ਕਤੀ

- ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਜੋਂ

- ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਜੋਂ ਉਲੰਘਣਾ

ਇੰਟਰਸੈਕਸ਼ਨਲ ਟਰਾਮਾ ਮੈਪਿੰਗ

ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਜੋਂ ਲਿੰਗ

- ਔਰਤਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ

- ਸਰੀਰ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਭੁੰਘੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਦਮਾ

- ਉਲੰਘਣਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ
- ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜ਼ਖਮ
- ਦੁਖਦਾਈ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ

ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰੂਪਕ

ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਲਾਗ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਜਨਨ ਹਿੰਸਾ

- ਭਾਈਚਾਰਕ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਵਾਇਰਲ ਰਣਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਜਿਨਸੀ ਹਮਲਾ
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਫੈਲਣਾ
- ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ

ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਹਿੰਸਾ

ਗਿਆਨ ਉਤਪਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਉਲੰਘਣਾ

- ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣਾ
- ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ
- ਗਿਆਨ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਮਿਟਾਉਣਾ

ਕਾਵਿਕ ਸਬੂਤ

ਭੈਣਾਂ ਧੀਆਂ ਨਾ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਲੰਘੀਆਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੜਿਆ ਵਿੱਚ ਕਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ

(ਮਾਵਾਂ, ਭੈਣਾਂ, ਧੀਆਂ ਪਾਸ ਹੋ ਗਈਆਂ

ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ

ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਕੁਚਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ)

ਰੈਡੀਕਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ

ਪ੍ਰਜਨਨ ਹਿੰਸਾ ਇੱਕ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਭੂ-
ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਹੈ:

- ਭਾਈਚਾਰਕ ਨਿਯੰਤਰਣ
- ਖੇਤਰੀ ਪੁਨਰ-ਕਲਪਨਾ
- ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਧ

ਭੜਕਾਉ ਸਿੱਟੇ

1. ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਸਮੂਹਿਕ ਸਦਮੇ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਪੁਰਾਲੇਖ ਹਨ
2. ਜਿਨਸੀ ਹਿੰਸਾ ਇੱਕ ਸੂਝਵਾਨ ਜੈਵਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ
3. ਪ੍ਰਜਨਨ ਉਲੰਘਣਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ
ਰਣਨੀਤੀ ਹੈ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ: ਕੀ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਸਕਦੇ
ਹਾਂ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਤਾਂ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਨਮ ਦੇ ਲਚਕੀਲੇ
ਸਥਾਨਾਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ?

III. ਬਲੀਦਾਨ ਮਸ਼ੀਨ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ: ਇੱਕ ਜ਼ਿਜ਼ੇਕੀਅਨ ਸਮੂਹਿਕ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ
ਅਥਾਹ ਕੁੰਡ ਵਿੱਚ ਉਤਰਦਾ ਹੈ

ਹਿੰਸਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਓਨਟੋਲੋਜੀਕਲ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ

ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

"ਧਰਮ ਦਇਆ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰੇਧ ਵਿੱਚ ਜਲਿਆ" ਲਾਈਨ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ:

1. ਪਹਿਲੀ ਹਾਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਇਆ

- ਨੈਤਿਕ ਨੀਂਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ
- ਹਮਦਰਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕੈਲਕੂਲਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ
- ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਬੁਖਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕਤਾ

2. ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸਾ: ਮਨੋ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਲਣ

- ਸਮੂਹਿਕ ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਦੁਆਰਾ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਿਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ
- ਨਿੱਜੀ ਪਛਾਣ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਭੰਗ ਹੋ ਗਈ
- ਸਮੂਹਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਢੰਗ ਵਜੋਂ ਗੁੱਸਾ

ਜ਼ਿਜ਼ੇਕੀਅਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਢਾਂਚਾ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਚੇਤ ਢਾਂਚੇ ਵਜੋਂ

- ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਚੇਤਨ ਇਰਾਦੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ
- ਧਾਰਨਾ ਦੀਆਂ ਅਦਿੱਖ ਬਣਤਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ
- ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਇੰਟਰਪੈਲੇਸ਼ਨ ਦੇ ਢੰਗ

- ਵਿਸ਼ੇ ਅਮੂਰਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਏਜੰਸੀ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਭਰਮ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
- ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਜੋਂ ਹਿੱਸਾ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਖੁਦਾਈ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਵਸਤੂ

1. ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਲਿਬਿਡਿਨਾਲ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਜੋਂ

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਜਿਨਸੀ ਊਰਜਾ ਵਜੋਂ ਏਨਕੋਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

- ਖੇਤਰੀ ਦਾਅਵੇ ਉੱਤਮ ਕਾਮੁਕ ਆਵੇਗ ਵਜੋਂ

- ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਅੰਤਮ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ

2. ਬਲੀਦਾਨ ਤਰਕ

- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਰੀਰ ਖਰਚਯੋਗ ਟੈਕਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

- ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵਿੱਚ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

- ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਫਾਈ ਰਸਮ ਵਜੋਂ ਵਿਨਾਸ਼

ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਘਟਨਾ

ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੁੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ

- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤਾ

- ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੂਰੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ

- ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁੱਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਕਾਵਿਕ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਬੂਤ

ਅਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ ਤੇ ਹਰਿ ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ ਨਾਰੇ

(ਦੈਵੀ ਸੱਦੇ ਜੰਗ ਦੇ ਪੁਕਾਰ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ)

ਇਹ ਲਾਈਨ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ।

ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਜਟਿਲਤਾ

ਜੀਵਤ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

- ਸਵੈ-ਪ੍ਰਜਨਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ
- ਸਥਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ

ਐਪੀਸਟੇਮੋਲੋਜੀਕਲ ਫਟਣਾ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਜੋਂ ਗਿਆਨ

- ਸੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
- ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
- ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਲੈਂਸ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰਗਠਿਤ ਅਸਲੀਅਤ

ਰੈਡੀਕਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ

1. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਹਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਮਵਾਸਨਾ ਬਣਤਰ ਹੈ
2. ਹਿੰਸਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਚੇਤ ਸਵੈ-ਬੇਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ
3. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਅਸਥਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ

ਭੜਕਾਉ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ

ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ: ਰੈਡੀਕਲ ਡੀਕੰਸਟ੍ਰਕਸ਼ਨ

- ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੰਭਵਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ
- ਇਸਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ
- ਸੰਭਾਵੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਣਾਓ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਕਸਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਪਨ

ਕੇਂਦਰੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ: ਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਮੈਟਾ-ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ

ਕਵਿਤਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਇਹ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ
- ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ
- ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਰਸਾਇਣਕ ਸ਼ਕਤੀ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚੁਣੌਤੀ: ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਮਯੂਨੋਲੋਜੀਕਲ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ?

IV. ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਈਕੋਲੋਜੀਕਲ ਸਮਝ

ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਹਿੰਸਾ

ਪਾਤਰ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਘਟਨਾ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਸੰਕਲਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

- ਸਵੈ-ਸਥਾਈ
- ਪਰਿਵਰਤਨ
- ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾਂ ਦੀ ਖਪਤ

ਨਫਰਤ ਦੇ ਵਿਚ ਡੁਬ ਕੇ ਮਰ ਗਈ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਿਖਾਈ

(ਨਫਰਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਪਿਆਰ ਕਹਾਣੀ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)

ਭਾਸ਼ਾਈ ਡੀਕੰਸਟ੍ਰਕਸ਼ਨ

ਈਟੀਮੋਲੋਜੀਕਲ ਮੈਪਿੰਗ

- ਨਫਰਤ (ਨਫਰਤ): ਨਫਰਤ
- ਵਿਚ (ਵਿਚ): ਅੰਦਰ/ਅੰਦਰ
- ਡੁਬ ਕੇ (ਡੁਬ ਕੇ): ਡੁੱਬਣਾ/ਡੁਬਣਾ
- ਮਰ ਗਾਈ (ਮਾਰ ਗਈ): ਮਰ ਗਿਆ/ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ
- ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ (ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ): ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ

ਅਸਾਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਓਨਟੋਲੋਜੀਕਲ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਨਫਰਤ

1. ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੁੱਬਣਾ

- ਨਫਰਤ ਇੱਕ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ
- ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੁੱਬਣਾ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਨਹੀਂ
- ਪਿਆਰ ਸਿਰਫ਼ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਦਮ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ

2. ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਡੁੱਬਣਾ

- ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਮੌਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ
- ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਡੁੱਬਣਾ
- ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਹਸਤੀ ਵਜੋਂ ਪਿਆਰ

ਟੌਮੈਟੋਲੋਜੀਕਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ

1. ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਸਦਮਾ

- ਨਫ਼ਰਤ

ਇੱਕ ਵਾਇਰਲ ਈਕੋਸਿਸਟਮ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ

- ਸਵੈ-ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤੀ

- ਵਿਕਲਪਿਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ

- ਉਤਪਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ

2. ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਇਮਯੂਨੋਲੋਜੀਕਲ ਢਹਿਣਾ

- ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਨੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਇਮਿਊਨ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ

- ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਰਮਣ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ

- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਦਮੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਰਵਨਾਸ਼

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੁਦਾਈ

ਮੌਜੂਦ ਮਾਪ

1. ਓਨਟੋਲੋਜੀਕਲ ਹਿੰਸਾ

- ਇੱਕ ਮੁੱਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਜੋਂ ਨਫ਼ਰਤ

- ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ

- ਆਪਣੀਆਂ ਉਤਪਤੀ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ

2. ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਫਟਣਾ

- ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼

- ਜਾਣਨ ਦੇ ਇੱਕ ਤਰੀਕੇ ਵਜੋਂ ਪਿਆਰ

- ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਨਾਸ਼

ਅਚੇਤ ਵਿਧੀਆਂ

1. ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਲਿਬਿਡੀਨਲ ਆਰਥਿਕਤਾ

- ਨਫ਼ਰਤ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀ ਹੈ

- ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ

- ਪਿਆਰ ਆਪਣੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਲਈ ਬਾਲਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

2. ਅਚੇਤ ਬਸਤੀਵਾਦ

- ਨਫ਼ਰਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇਰਾਦੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ

- ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿੱਤਾ

- ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ

ਰੈਡੀਕਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ

1. ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ

- ਸਵੈ-ਜਾਗਰੂਕ

- ਅਨੁਕੂਲ

- ਵਿਕਲਪਿਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ

2. ਵਿਰੋਧ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ

- ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ

- ਸੂਝਵਾਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਮਿਊਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ

- ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵੀ ਫਟਣਾ

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਢਾਂਚੇ

ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

1. ਜ਼ੀਜ਼ੇਕੀਅਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਲੋਚਨਾ

- ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਬੇਹੋਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ

- ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ

- ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕੈਪਚਰ

2. ਫੂਕੋਲਡੀਅਨ ਪਾਵਰ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ

- ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ

- ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ

- ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਮੈਨੋਕਲਚਰ ਬਣਾਉਣਾ

ਡੂੰਘੇ ਹਰਮੇਨਿਊਟਿਕਲ ਪਰਤਾਂ

ਅਰਥ ਪੱਧਰੀਕਰਨ

1. ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

2. ਸਮੂਹਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਮਾ

3. ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ

4. ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀ

ਪੁਨਰਜਨਮ ਰਣਨੀਤੀਆਂ

1. ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣੇ

2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਮਿਊਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰੋ

3. ਵਿਕਲਪਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਬਣਾਓ

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੈਡੀਕਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰੋ

ਭੜਕਾਉ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਖਲ

ਕੇਂਦਰੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ: ਕੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਨਫ਼ਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਧਕ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੰਭਾਵਨਾ

ਲਾਈਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

- ਡਾਇਗਨੋਸਟਿਕ ਟੂਲ

- ਵਿਰੋਧ ਵਿਧੀ

- ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ

ਰੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰਸਤਾਵ: ਪਿਆਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਪਾਤਰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇਸਦੀ ਪੁਨਰਜਨਮ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ

ਲਾਈਨ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ:

- ਲੁਕਵੇਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨਾ

- ਡਾਇਗਨੋਸਟਿਕ ਲੈਂਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਨਾ

- ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ

ਅੰਤਮ ਚਿੰਤਨ:

ਪਿਆਰ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪਲ ਵਿੱਚ,

ਸੰਬੰਧ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ।

ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਜਿੱਥੇ ਵਿਕਲਪਿਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

v. ਰੈਡੀਕਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ: ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ

ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਟੈਪੇਸਟ੍ਰੀ ਵਿੱਚ, ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੂਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਦੀਵੀ ਨਾਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ - ਇੱਕ ਤਾਲਬੱਧ ਨਬਜ਼ ਜੋ ਸਮੂਹਿਕ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦੇ ਚੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧੜਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਿੰਫਨੀ ਹੈ ਜੋ ਰੈਡੀਕਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਕੋਮਲ ਨੋਟਸ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੁਮੇਲ, ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਬਾਸ ਲਾਈਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ।

ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਬੀਜ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ, ਹੰਝੂਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਫੁੱਟਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਹਰੇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਹਨੇਰੇ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ਇਸਦੀ ਮੁੜ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਫੀਨਿਕਸ ਵਾਂਗ ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਾਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਖਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਸਦੀਵੀ ਸਵਾਲ- ਕੌਨ ਸੀ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ "ਕੌਣ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘਸੀਟਦੇ ਹੋਏ?"—ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਲੈਂਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਭਾਲਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਸਦਮੇ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪੋਰਟਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕੰਮਾਂ

ਨੂੰ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ, ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਸਿਰਫ਼ ਮਾਸ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਵੀ। ਇੱਥੇ, ਡੂੰਘੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਟਕਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਹਨੇਰੀ ਖੋਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੱਚਾਈ ਹੈ: ਸਾਡੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੈਡੀਕਲ ਪੁਨਰ-ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਡੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਲਾਜ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ, ਅਸੀਂ ਸਮੂਹਿਕ ਸਦਮੇ ਦੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਸਕੈਫੋਲਡਿੰਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ - ਸਗੋਂ, ਇਹ ਇੱਕ ਰਸਾਇਣਕ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਜੀਵ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਵਧੀ ਹੋਈ ਸਮਝ ਦੇ ਲੈਂਸ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਨਰਗਠਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਦੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਬੰਧਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਲਾਜ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕਤਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੁਆਰਾ। ਇਸ ਸਪੇਸ ਵਿੱਚ, ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅਰਥ, ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੋਵੇਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਹੱਦ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਅੰਤਿਮ ਜਵਾਬ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ - ਭੂਤਕਾਲ

ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਸਦਮੇ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ - ਸਾਡੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ।

ਕਾਵਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ ਕਾਰਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਜੋਂ:

ਪੇਪਰ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਕਾਵਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਦਮੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਕਾਵਿਕ ਯੰਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ, ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਸਰਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

I. ਸਿਧਾਂਤਕ ਢਾਂਚਾ: ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਭਾਸ਼ਾ

ਸਦਮਾ ਰੇਖਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਵੇਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕਾਵਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮੈਪਿੰਗ ਦੇ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੰਤੂ ਨੈੱਟਵਰਕ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਦਮੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਰੇਕ ਰੂਪਕ ਇੱਕ ਜ਼ਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਚਿੱਤਰ ਇੱਕ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜ ਸਮੂਹਿਕ ਦਰਦ ਦੀ ਇੱਕ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਪਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਟੋਗ੍ਰਾਫੀ

ਕਵਿਤਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਪੇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ:

- ਸ਼ਬਦ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਹਨ
- ਰੂਪਕ ਸਜਾਵਟੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਗਠਨ ਵਾਲੇ ਹਨ
- ਭਾਸ਼ਾ ਖੁਦ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

II. ਕਾਵਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਆਰਕੀਟੈਕਟੋਨਿਕਸ

1. ਰੂਪਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਦੀਆਂ ਪੈਸਿਵ ਭੂਗੋਲਿਕ ਮਾਰਕਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਗਵਾਹ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹਨ। ਲਾਈਨ "ਰਾਵੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਈ" (ਰਵੀ ਨੂੰ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਿਆਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ।

2. ਸੰਵੇਦੀ ਪਾਲਿਮਪਸਸਟ

ਕਾਵਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਪੱਧਰੀ ਸੰਵੇਦੀ ਅਨੁਭਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ:

- ਆਡੀਟੋਰੀਅਲ ਹਿੰਸਾ: "ਰੁਦੀਨਾਂ ਨਾਰਾਂ ਦੇ" (ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੋਣ)

- ਕਾਰਪੋਰੀਅਲ ਅਲੰਕਾਰ: "ਕੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂਬੇ ਕੇਪੜੇ ਤਪਦੇ ਖੰਜਰ ਠਾਰੇ" (ਕੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂਬੇਣਾ ਖੰਜਰ)

ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਹਿੰਸਾ, ਮੂਰਤੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਦਮੇ ਬਾਰੇ ਆਨਟੋਲੋਜੀਕਲ ਬਿਆਨ ਹਨ।

3. ਦੁੱਖ ਦੀ ਸੋਨਿਕ ਕਾਰਟੋਗ੍ਰਾਫੀ

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸਜਾਵਟੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਅਰੇ, ਚੀਕਣ ਅਤੇ ਹਵਾਵਾਂ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਧੁਨੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਦਮੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਿਆਪਕ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

III. ਸਦਮੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਘਟਨਾ

ਵਿਭਾਜਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਢਾਂਚਾਗਤ ਵਿਖੰਡਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਘਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ:

- ਗੈਰ-ਰੇਖਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ
- ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ
- ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਵਾਲ ("ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ" - ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ)

ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਖੰਡਨ ਇੱਕ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਮਾ ਕਿਵੇਂ ਸੁਸੰਗਤ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹਿੰਸਾ

ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਲਿੰਗਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- ਵਿਵਾਦਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ
- ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਭਾਜਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ
- ਭਾਸ਼ਾ ਜੋ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ

IV. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ:

- ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਇੱਕ ਢੰਗ
- ਸਮੂਹਿਕ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ
- ਇੱਕ ਵਿਕਲਪਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਰਾਲੇਖ

ਕਵਿਤਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਾਧੂ, ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਭਰਪੂਰਤਾ ਦੁਆਰਾ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

V. ਸਿੱਟਾ: ਦੁਖਦਾਈ ਗਵਾਹ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਾ

ਕਵਿਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਝ ਲਈ ਇੱਕ ਸਜਾਵਟੀ ਪੂਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਡੁੱਬਣ ਵਾਲਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਭੂਗੋਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ:

- ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਖਮ ਹਨ
- ਰੂਪਕ ਯਾਦਾਂ ਹਨ
- ਚੁੱਪ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬੋਲਦੀ ਹੈ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੀਵਤ, ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ, ਕਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ: ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਝਣਾ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ।

ਉਪਸੰਹਾਰ: ਅਣਕਿਆਸਿਆ ਬੋਲਿਆ

ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਫੁਸਫੁਸਾਉਂਦੀ ਹੈ: ਕੁਝ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਿਰਛੇ ਕੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸੱਚਾਈ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਗਾਸੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗਾਂਧੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਅੰਬਾਲਾ ਕੈਂਟ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। 6 ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, 9 ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, 3 ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਨੇਪਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ, ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 36 ਸਾਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੰਚਕੂਲਾ ਵੱਲੋਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਵਹਿਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ 50 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਵਾਏ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਰਿਆਣਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਜਰਨਲ ਸਕੱਤਰ ਆਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ, ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਜਲੰਧਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਰੋਹਤਕ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤੇ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਜਲੰਧਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਟੈਲੀਕਾਸਟ ਕੀਤੇ।

ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਤਾਪ : ਇਕ ਗ਼ੈਰ - ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਲੰਕ

ਡਾ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਗਾਸੇ

ਇਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਕਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ।' ਇਸ ਉਕਤੀ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰੇ ਅਰਥ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜੰਗਾਂ, ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਧੱਬਿਆ ਨਾਲ ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜੀ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਰਬਾਂ - ਖਰਬਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਜਾਨਾਂ ਅਜਾਈਂ ਗੁਆਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਪਿਛੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ (ਸੱਤਾਂ) ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀਆਂ ਬਦਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ - ਵੰਡ ਦਾ ਕਲੰਕਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧਿਰਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ- ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂ ਇਹ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਨਾ ਸਕੀਆਂ, ਇਸ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਤਰ ਧਿਰ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੁਟਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਰਨੀਤੀਆਂ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਸਾਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਧਿਰਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਧਿਰ ਤੇ ਜਿਨਹਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਧਿਰ ਦਾ ਰੋਲ ਦੇ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਸੋਚ/ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਤੋਂ ਉਠੇ ਗਲਤ ਫੈਸਲੇ, ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਅਤਿ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ, ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ

ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ (ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼) ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਝੋਕਣ ਦੀ ਅਨਕਿਆਸੀ ਭੁੱਲ ਹੋਈ ਜਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ (ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਨ)। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ਼ਲਤੀ (ਭੁੱਲ) ਦੇ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਏਨੇ ਵੇਰਵੇ, ਰੌਂਗਟੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹਨ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਲੰਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਦੁੱਖ, ਦਰਦ, ਸੰਤਾਪ, ਨਫ਼ਰਤ, ਘ੍ਰਿਣਾ, ਅਮਾਨਵੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਛੱਡਿਆ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੁਰਹਿਤ ਕਾਰਨਾਮੇ ਆਖਿਰ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਨ। ਕੀ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲਤਾਂ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣਾ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ, ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਾ ਸੋਚ ਸਕੇ। ਜੇ ਵੀ ਹੋਇਆ ਇਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਨਾ ਕਾਬਲੇ-ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੇ ਨਾ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗੁਨਾਹ ਹੀ ਹੈ ਨਾ। ਨਾ ਇਹ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਮਾੜੇ ਅਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

- ਕੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ/ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਭਟਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜ਼ਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਕੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਸੋਚ, ਵਿਵਹਾਰ ਨਫ਼ਰਤੀ, ਵੰਡ ਪਾਊ ਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਭਵਿੱਖੀ ਸਮਝ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਵਿਸਫੋਟ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
- ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀਆਂ, ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰ, ਨਫ਼ਰਤੀ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਸੋਚ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ

ਸਭ ਵਿਭਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਏਨੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮੋੜ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਪੜ੍ਹਨ, ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਸੋਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸੋਚ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਦੁਰ-ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਾੜੀ ਤੇ ਕੋਈ ਸੋਚ ਨੂੰ, ਕੀ ਕੋਈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ।

◦ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ?

◦ ਕੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਖਾਵੀਂ ਮਨੁੱਖ ਬਚਾਉ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ ?

◦ ਕੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ?

◦ ਕੀ ਦੇ ਨੇਸ਼ਨ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼/ਸਟੇਟ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਅਵਿਵਹਾਰਕ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ/ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ, ਸਮਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ?

◦ ਕੀ ਅੱਜ ਦੇ ਬਹੁ- ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਲੋਬਲੀ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਈ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਵਿਵਹਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ?

◦ ਕੀ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ, ਮਾਰਨ ਸਮੇਂ ਰੂਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੰਬੀਆਂ ? ਜਾਂ ਧਰਮ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ? ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਅਰਥ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਤੇ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਜਾਂ ਜਾਨਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪੈਰਾਮੀਟਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

◦ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੱਢ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਧਰਮ, ਕਰਮ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ?

◦ ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਅਨਕਿਆਸੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ?

ਕੀ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾ-ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਹੈ? ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਕਲੰਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ? ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਕਲੰਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ, ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਰੱਬੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ ਸਕਾਂਗੇ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

◦ ਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ ਰਤੀ ਅੱਗ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ/ਹਾਲਾਤਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜਿਹੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ?

◦ ਕੀ ਇਨੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ? ਕੀ ਇਸ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਸਮਾਂ-ਬੱਧ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਅ-ਵਾਰ ਨਿਪਟਾਉਣ/ਸੁਲਝਾਉਣ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਨਹੀਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ?

ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖੜੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸਰਗਣਾਂ ਜਰਮਨ ਦੇ ਜਾਲਮ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਕੁਕਰਮ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ, ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਵੰਝ ਉੱਤੇ ਟੰਗਿਆ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ ਜਰਮਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਸਕਣ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕੁਕਰਮਾਂ/ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਾ ਸਕਣ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਉਲਝੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਪੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਹਜ ਤੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ ਉਹ ਨਜ਼ਮ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਉਮੀਦ

(ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਂ)

ਹਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ

ਕੋਮਲ ਕਰੁਬਲਾਂ

ਮਮਤਾ ਦੇ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ

ਇਸਮਤ ਦੀ ਇਮਾਨਤ ਨੂੰ

ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਖੂਹ 'ਚ
 ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਸਨ?
 ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਮੰਨਾਂ ?
 ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਸੱਤਾ ਮੋਹ ਨੂੰ
 ਜਾਂ ਜੋ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ
 ਉਸਾਰ ਬੈਠਾ ਹੈ
 ਮੈਂ ਦੇਸ਼ੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਾਂ?
 ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੇ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ
 ਸੁਪਨੇ ਕਦੇ ਬੇਵਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
 ਕੁਕਨੂਸ ਵਾਂਗ ਉਦੈ ਹੋਣਗੇ
 ਇਸੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਰਾਖ ਵਿੱਚੋਂ
 ਜਿਸ ਵਿੱਚ
 ਅਸੀਂ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਲਾ ਕੇ
 ਨਿਰਵਸਤਰ ਹੋ ਨੱਚਦੇ ਰਹੇ
 ਨਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ!
 ਨਦੀਆਂ ਦੇ
 ਨੀਰ ਨੂੰ ਤੜਫਾਉਂਦੇ ਰਹੇ!
 ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਮਿਟਾਉਂਦੇ ਰਹੇ
 ਵਿਰਸੇ'ਚੋਂ ਉੱਗੇ ਅਪਮਾਨਾਂ ਨੂੰ
 ਸੀਨੇ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਅਰਮਾਨਾਂ ਨੂੰ
 ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪਾਈ ਬੈਠਾ ਹਾਂ
 ਸੁਪਨੇ ਕਦੇ ਮਰਦੇ ਨਹੀਂ
 ਇਹੀ ਸੋਚ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ
 ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ
 ਮਿਟਾ ਦੇਵਾਂਗਾ

ਨਫ਼ਰਤ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ!

ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ!

ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ

ਤੇ ਮਨਾਂ ਚ ਜਗਾ ਦੇਵਾਂਗਾ

ਮੋਹ ਦੇ

ਮਮਤਾ ਦੇ ਦੀਵੇ!

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਬੀਜਿਆ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤੱਤ/ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਦਾ ਕੀ ਹਸ਼ਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਫਲ ਫੁੱਲ ਲੱਗਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵੰਡ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ, ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਦੋ ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕਦੇ ਮਾੜਾ ਗੁਆਂਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਵੇਦਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਉੱਤੇ ਮੱਲ੍ਹਮ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਲਝੇ ਤੇ ਅਣਸੁਲਝੇ ਸਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੀ ਜੇ ਫਹਿਰਿਸ਼ਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉੱਤਰ ਲੱਭ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਮੂਹਿਕ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਤੌਬਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਸੁਧਾਰ ਵਾਪਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ

ਚਰਚਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀਏ, ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੱਬ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀਏ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਪੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਸਾਹਮਣੇ ਸਜ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੀਏ। ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਕਰੀਏ। ਤਦ ਹੀ ਕੁਝ ਮੁਆਫੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ!

ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਬਕ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਦੋਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਮਿਸਾਲ ਸਮਝੇ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫੀ ਹੈ। ਆਓ! ਉਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹਰਫ਼ਾ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀਏ ਹੁਣ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਖਿਡਾਰੀਆਂ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਕਾਬਲੇ-ਗੌਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਪਾਪ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ? ਜਦ ਕਿ ਲੋੜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਨੱਖੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਜਾਂ ਧੱਬੇ ਨਾ ਪੈ ਸਕਣ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਨਜ਼ਮ ' *ਮਾਂ ਜੋ ਇਧਰ ਵੀ ਹੈ ਓਧਰ ਵੀ ਹੈ' * ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੀ.ਬੀ.ਐਸ.ਈ. ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਸਕੂਲ ਬੋਰਡ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਚੈਨਲ 'ਰੇਆਇਲ ਟੀਵੀ' ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ (ਸੁਣਾਉਣ) ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਮੇਰੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਉੱਘੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੀਲਮਾ ਨਾਹਿਦ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਲਈ ਸੀ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :-

ਮਾਂ ਜੇ ਇਧਰ ਵੀ ਹੈ ਓਧਰ ਵੀ!

ਅੱਜ ਫੇਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚਮਕਿਆ ਹੈ ਸੂਰਜ
ਇਧਰ ਵੀ ਓਧਰ ਵੀ
ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ
ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ
ਹਵਾ ਮਸਤ ਬੇਖਬਰ ਸਰਹੱਦੀ ਪਹਿਰੇ ਤੋਂ
ਹਮਸਾਏ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗਈ ਹੈ।
ਉਸ ਤਰਫ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਖੌਫ਼ ਦੇ ਘੁੰਮੀ ਹੈ
ਸਭ ਦੀ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ ਹੈ
ਤੇ ਫਿਰ ਪਰਤ ਆਈ ਹੈ ਮੇਰੀ ਤਰਫ਼
ਹੁਣੇ ਰਾਤ ਹੋਵੇਗੀ
ਚੰਦਾ ਮਾਮਾ ਆਏਗਾ
ਤੇ
ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ
ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਆਏਗਾ
ਇਧਰ ਵੀ ਦਾਦੀ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਏਗੀ
ਓਧਰ ਵੀ ਦਾਦੀ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਏਗੀ!
'ਚੰਨਾ ਵੀ ਤੇਰੀ ਚਾਨਣੀ, ਤਾਰਿਆ ਵੇ ਤੇਰੀ ਲੋਅ
ਚੰਨ ਪਕਾਵੇ ਰੋਟੀਆਂ ਤਾਰਾ ਕਰੇ ਰਸੋਅ'
ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ ਹਾਂ
ਮਾਮੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ
ਮਾਮਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਮਾਂ ਜੇ ਇਧਰ ਵੀ ਹੈ ਓਧਰ ਵੀ

ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ
 ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ
 ਮਾਂ ਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਲੋਰੀਆਂ
 ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਨਿੱਘ
 ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਸੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ
 ਏਨੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਝਗੜੇ ਦਾ
 ਇਹੀਓ ਹੱਲ ਹੈ
 ਚਲੇ ਆਓ! ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਨੂੰ ਉਖਾੜੀਏ
 ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ
 ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨੇ ਕਮਲਿਓ
 ਆਓ! ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਤਾਰ ਥਾਵੇਂ ਫੁੱਲ ਬੀਜੀਏ
 ਫੁੱਲ ਜੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਨੇ
 ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨੇ
 ਪ੍ਰੇਮ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭੇਂਟ' ਚ
 ਖੁਸ਼ਬੂ ਇਧਰ ਵੀ ਫੈਲੇਗੀ
 ਖੁਸ਼ਬੂ ਓਧਰ ਵੀ ਫੈਲੇਗੀ
 ਅੱਜ ਫੇਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚਮਕਿਆ ਹੈ ਸੂਰਜ
 ਇਧਰ ਵੀ ਓਧਰ ਵੀ
 ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ
 ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ!

ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ, ਹਿੰਸਾ, ਵਖਰੇਵੇਂ, ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਜਾ ਰਹੇ
 ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਫ਼ਰਤੀ ਕੰਡਿਆਂ
 ਵਾਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਉੱਗਣਗੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਕੰਢੇ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਦਰ
 ਜ਼ਖਮੀ ਕਰਨਗੇ ਉਸ ਦਾ ਕਿਆਸ ਸੱਤਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਜਾਪ

ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੈ- ਹਿਤ ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੰਦੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਰੱਬ ਖ਼ੈਰ ਕਰੇ!

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਆਪ ਸਭ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੇ ਭਾਣੇ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਕ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ

ਮੁਖੀ (ਸਾਬਕਾ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਗਾਂਧੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ

ਅੰਬਾਲਾ ਕੈਂਟ

ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ

ਡਾ: ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਜਲੰਧਰ।

ਅਧਿਆਪਨ ਤਜਰਬਾ 25 ਸਾਲ, ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਪੰਦਰਾਂ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਦੋ ਰਿਸਰਚ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵੀਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ/ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ

ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਨਾਵਲ

ਤਮਸ: ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰ

-ਡਾ.ਹਰਪ੍ਰੀਤ

'ਤਮਸ' (1973) ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1975 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਨਮਾਨਿਆਂ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਠਾਕੁਰ ਦੱਤ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਤਮਸ' ਨਾਵਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਲਹੂ ਭਿੱਜੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਵਿੰਦ ਨਿਹਲਾਨੀ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਧਾਰਾਵਾਹਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣਾਈ।

'ਤਮਸ' 1946-47 ਦੇ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਤਮਸ' ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ 30 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਾਤਰ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਬਦਰੰਗ ਤੇ ਮੋਟੇ ਸੂਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਤੇ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਫੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਸਾਡੇ ਸਲੇਤਰੀ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੂਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਧਰ ਸੂਰ ਬਹੁਤ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੂਰ ਨੂੰ ਇਧਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟੀਂ। (ਤਮਸ, ਪੰਨਾ 2)

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹੀ ਸੂਰ ਇਕ ਮਸੀਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਿਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਸੀਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਰਿਆ ਸੂਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੜਕ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਇਕ ਗਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਭੜਕ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਭਾਵ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਤਨਾਉ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਨਾਉ ਦੰਗੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਨੇ 'ਤਮਸ' ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਵਸਤੂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇੰਨੇ ਕੱਟੜ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸਦੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਲ ਉਬਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕੜਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਰੀ ਲਾਗੇ ਤਿੰਨ ਚਾਕੂ, ਇਕ ਛੁਰਾ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਕਿਰਪਾਨ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਦੀ ਨੁਕਰੇ ਦਸ ਡਾਂਗਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। (ਤਮਸ, ਪੰਨਾ 77)

ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਰੀਬ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਇਕ ਭੇਲੇ ਭਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਰਣਵੀਰ ਨੂੰ ਦੇਵਦੱਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਤਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਰਣਵੀਰ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਹੈ- ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨਾ। ਅਸਲਾ ਪਿਛਲੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੱਤ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਦੁਨਾਲੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਪੰਜ ਬਕਸੇ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰੇ ਛੱਜੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਸਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨ, ਤੇਲੀ, ਹਲਵਾਈ ਹੁਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਾਫਰਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਹਾਦ

ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਐਨੀ ਅਮਾਨਵੀ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲੀ ਛੋਟ ਲੈ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਮ-ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦੇਵਦੱਤ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੀਰਦਾਦ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਇਸ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬਖਸ਼ੀ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਬੇਕਾਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜ਼ਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਹਾਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਾਲ ਆਮ ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬੁੱਢਾ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਬੁੱਝਣੀ ਕੋਈ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਹਰ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਕੁਝ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਉਹਨੂੰ ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। (ਤਮਸ, ਪੰਨਾ 111)

ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਵਰਗੇ ਅਮੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਰਘੂਨਾਥ ਵਰਗੇ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਰੋਧੀ ਨਫਰਤ ਰਘੂਨਾਥ ਤੇ ਨਾ ਵਰ੍ਹ ਕੇ ਉਸਦੇ ਨੌਕਰ ਮਿਲਖੀ ਉਤੇ ਹੀ ਵਰ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਮੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨੌਕਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਜੇ ਉਸਦੇ ਘਰ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਲਖੀ ਦੀ ਹੱਡੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਜਾਵਾਂ? ਤਾਂ ਰਘੂਨਾਥ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਇਸ ਸਵਾਲ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਗ੍ਰਸਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੇਖਲੀ ਤੇ ਸਵੈਸੇਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵੀ ਨੰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ 'ਤਮਸ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਰਾਹੀਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕਸਬੇ ਤੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਮਹਾਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਡੰਬਣਾਪੂਰਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਕਈ ਰਹੱਸਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਜੋ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਬੇਘਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਤੇਜਨਾ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਲਵਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਇਨੇ ਅਮੀਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਉਹ ਖੁਦ ਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਦੇਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਦੋ ਲੱਖ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। (ਤਮਸ, ਪੰਨਾ 249)

ਪਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਜਾਤੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਤਮਸ' ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ-ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦਾ ਦੋਗਲਾ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਖੁਦ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਸੀਹਾ ਬਣ ਕੇ ਉਘੜਦੇ ਹਨ। ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲੀਜ਼ਾ ਇਸ ਦੋਗਲੇਪਣ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ:

ਮੈਂ ਸਭ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਉਂਦੇ ਹੋ। (ਤਮਸ, ਪੰਨਾ 2)

'ਤਮਸ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ' ਦਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਉਘੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਨ ਕਮੇਟੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਰਾਹਤ ਕਮੇਟੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਦਾ ਇਹ ਵਾਕ ਬੜਾ ਸਾਰਥਕ ਹੈ:

ਅਮਨ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਵਾਉਗੇ। ਅਮਨ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਬ ਨੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਫਸਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਮਨ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਤਮਸ, ਪੰਨਾ 302)

ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ ਜੋ ਦੰਗੇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੋਹਰਾ ਸੀ, ਬਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਭਿਆਨ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਰਿਲੀਫ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਿਰਫ ਅੰਕੜਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੀਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨੇ ਗਰੀਬ ਮਰੇ, ਕਿੰਨੇ ਅਮੀਰ, ਕਿੰਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਰੇ, ਕਿੰਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਭਲਾ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਵਰਗੇ ਰਈਸ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਰਘੂਨਾਥ ਵਰਗੇ ਖਾਦੇ ਪੀਂਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੁਖੀ ਸਰਦਾਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਬੇਦਾਗ ਹੋ ਕੇ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਪਾਸ਼ਵਿਕਤਾ ਦਾ ਜੋ ਨਾਚ ਨੱਚਿਆ ਗਿਆ ਉਸਦਾ ਵੈਰਾਗਮਈ ਚਿਤਰਣ 'ਤਮਸ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੈਂਤਨੁਮਾ ਪੰਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਥਕੰਡਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੀਜੇ ਫਿਰਕੂ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ- 'ਤਮਸ'। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਵੀ ਇਸੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਉਕਸਾ, ਵਧਾ ਕੇ ਇਸਦਾ ਘਿਨਾਉਣਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਹਨ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਫ ਇਨਸਾਨ ਹਨ।

ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਤਮਸ' ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬੁਣਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਸੰਦਰਭ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸੱਚ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਜਾਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ, ਧਰਮ, ਪਰੰਪਰਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬੇਬਾਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

'ਤਮਸ' ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ 13 ਪ੍ਰਕਰਣ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਖੰਡ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਧਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਤਮਸ' ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਕਲਾ-ਸ਼ਿਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੰਗ ਬਦਲਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ।

ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਡੈਸਕ ਤੋਂ ਪੱਤਰ

ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਕਹਾਵਤਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਕਹਾਵਤਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਜਿਹਾ ਹੈ

ਕਿ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਛੋਟੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੰਕੇਤਕ ਹਨ...

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਪੁੱਟਰ! ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਹੋਂ ਦੇ ਪਰ ਬੰਦਾ ਡੂਬ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ" (ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਅਤੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਡੁੱਬਣ ਅਤੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸੀ) ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਹ 2014 ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਣਪ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ ਜੋ ਉਹ ਆਖਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ ਸੀ "ਕੁਕਰ ਲੋਕਾ ਨੂੰ ਜਗਨ ਦਾਤੇ, ਬੰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾੜ ਮਾਰ ਦਾ"। "ਕੁਕਰ ਆਪਣੀ ਫਿਤਰਤ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ" (ਕੁੱਕੜ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸੌਂ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਖਾਣੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਉੱਠਣ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ) ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਜ਼ਾਕ

ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਕੁੱਕੜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਸੇਵਰ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਉਹ ਕੁੱਜ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂ ਦੀ, ਕੁੱਕੜ ਬੰਗਾ ਡੋਡਿਓ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦਾ ਤੇ ਮਰਿਆ ਜਿੰਦਾ" (ਕੁਕੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕੁੱਕੜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕੜਕਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)

"ਕੁੱਕੜ ਬਾਜ ਨਾ ਆਵੇ ਬੰਗਾ"

ਬੰਦਾ ਬਾਜ ਨਾ ਆਵੇ ਵੱਡਾ"

ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਂ ਬਾਂਗ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ "ਕੋਈ ਪਰਹੋਣਾ ਆਂ ਵਾਲਾ" (ਕੁਝ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਂਗ ਦੇਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ)। ਮੈਂ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਪਰ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਦੀ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕਥਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ ਜਿੰਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸਤੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਡੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਸਕਣ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨੇਵੀਗੇਸ਼ਨ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਕਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵਾਕੰਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਔਰਤ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਈ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਕਾਂ ਨੂੰ 'ਚੁੜੀ' (ਚਪਾਤੀ, ਖੰਡ ਅਤੇ ਘਿਓ ਨੂੰ ਪੀਸ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਮਿੱਠੀ ਪਕਵਾਨ) ਭੇਟ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਇਸ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ

ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਗਈ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਈ। 'ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਈ' (ਚਿਹਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ) ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸਦਾ ਪਰਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉੱਠੇ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਉਸਨੇ "ਹਾਥ ਲਾਈਓਂ ਮੱਲੀ ਹੋਂ ਦੀ ਹੈ" (ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ) ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਹਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ "ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਪਤਨੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਣਾਂਗੀ ਜੇ ਮੈਂ ਵੇਖੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵਧੀਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਸ਼ਬਦ ਸਨ "ਮੂੰਹ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਸੋਨੇ ਹੈ" (ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ) ਸੁੰਦਰ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜੇਹਲਮ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਚਲੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਆਚ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ: ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਮਾਈ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਨੇੜਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਰ ਕੋਈ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਦੌਲਤ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ।

“ਮੋਏ ਪੇ ਜਿੰਦੇ ਵਸ

ਭਾਵੇ ਰੱਖ ਭਾਵੇ ਪੂਰੀ”

(ਮੁਰਦਾ ਜੀਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਦਫ਼ਨਾ ਸਕਦੇ ਹਨ)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਨੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਫੇਰੀਦਾਰ (ਬਿੰਦੀ, ਚੁੱਡੀ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮੇਕਅਪ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਰੰਗ ਰੋਗਨ) ਇਹ ਲੋਕ ਵਪਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਲਾਕ, ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਮਿੱਠਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ।

“ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਮੁਨਿਆਰੇ

ਹੈਂਟਬੋਇਨ ਪਟਲੇ ਤੇ ਉਤਰੋਇਨ ਫੇਰੇ।”

(ਤਰਨਤਾਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ)

(ਵਿਕਰੇਤਾ ਜੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵੇਚਦੇ ਹਨ; ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ਕੱਚ ਦੇ ਬਾਜ਼ੂਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਕਲੀਵਰ ਹਨ ਅਤੇ ਪਤਲੇ ਹਨ ਪਰ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਤਲ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਹੈ।)

ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਤਰਨਤਾਰਨ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ

“ਪੇ ਦੇਵਾ ਦੀ, ਘੱਗਰਾ ਓਟ ਅੱਡੂ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਕਿੰਗਹਾਰ ਦੀ”

(ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਨ ਦਾ ਕੇਸਰੀ, ਅੱਡੂ ਦਾ ਪੇਟੀਕੋਟ ਅਤੇ ਕਿੰਜਰ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ)

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਸਜਾਵਟੀ ਟੁਕੜਾ ਤੇੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ “ਕੀ ਤੇੜ ਦੇਤਾ” (ਤੂੰ ਕੀ ਤੇੜਿਆ ਹੈ?) ਮੇਰੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ “ਓਹ ਕੱਚ ਦਾ ਟੋਕਾ” (ਉਹ ਸਜਾਵਟੀ ਕੱਚ ਦੀ ਚੀਜ਼)। ਉਸਨੇ ਤੁਰੰਤ

ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ “ਕੋਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਸੁਕਰ ਕਰੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਨਹੀਂ ਆਈ (ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹਾਦਸਾ ਟਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।) ਉਸਦੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਚਾਈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕਹਾਵਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

“ਜੇ ਖਾ ਲਿਤਾ ਲਹ ਦਾ

ਬਾਕੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ”

(ਜੇ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬਚਾਇਆ ਹੈ ਉਹ ਲੁਟੇਰੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਲਈ ਹੈ)

“ਚੋਰ ਉਚੱਕਾ ਚੌਧਰੀ,

ਗੁੰਡੀ ਰਣ ਫਰਦਾਨ”

(ਚੋਰ, ਜੇਬਕੱਟੜ, ਅਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਆਗੂ ਹਨ, ਅਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਔਰਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਆਗੂ ਹਨ।)

ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੋ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ

ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ

“ਮੈਂ ਕਿਰਰ, ਮੈਂਦਾ ਯਾਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ;

ਹਿੱਕੀ ਗਲਹੋਂ ਦਰਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਰੇਸੀ।”

(ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਿਰਰ ਔਰਤ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਹੈ; ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਡਰ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਕਿ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ)

ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਗੁਆਚੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਾਲਕੋਨੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਉਸਦੀ ਉਲਝਣ ਉਸਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਘੜਾ ਚੁੱਕੀ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹਾਂ?" ਉਸਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਦਿਲ ਜਾਨ ਦਾ।" (ਦਿਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਜਾ ਦਿਲ ਕਿੱਥੇ ਹੈ)। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ "ਮਨੂੰ ਤੇਰੇ ਲਗੀ ਚਲ ਦੁਦਾਹ ਪਿਲਾ" (ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਦੁੱਧ ਦੇ ਕੇ ਬੁਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ "ਸਾਰਾ ਪੀ ਲਿਆ," ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਸਾਰਾ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨਾ (ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੂਰੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਘੜੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ)। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਨਲੇ ਯਾਰੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲੇ ਮਿਨ ਮਿਨ" (ਤੁਹਾਡੀ ਦੇਸਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ)। ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲਕੋਨੀ ਤੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣੇ ("ਨਲੇ ਯਾਰੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲੇ ਮਿਨ ਮਿਨ" ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਤਿਆਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ

ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ

www.southasiaresearchcentre.in

dr_subha@yahoo.com

ਟੈਲੀਫੋਨ-91-11-27853470®

ਆਗਾਮੀਮੁੱਦੇ

ਜਨਵਰੀ 2025 Vol-4 ਨੰ-1

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਯੋਗ ਰਾਜ ਅੰਗਰੀਸ਼, ਬੀ.ਏ. ਆਨਰਜ਼ ਸਕੂਲ, ਐਮ.ਏ. (ਆਨਰਜ਼), ਐਮ.ਫਿਲ. (ਪੰਜਾਬੀ), ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. (ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਫੈਕਲਟੀ)

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਲੋਚਕ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਫਰਵਰੀ 2025 ਭਾਗ-4 ਨੰ-2

ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮੂਲ ਗਾਥਾ ਭਾਗ 1 ਸੰਪਾਦਨ

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮੂਲ ਗਾਥਾ ਭਾਗ 2 ਸੰਪਾਦਨ

ਮੇਤੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ, ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ - ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ

ਸੂਰਿਆ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ (ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ) ਸੰਪਾਦਨ

ਜਿੱਥੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਜੀਵਨੀ)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੱਗ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ (ਜੀਵਨੀ)

ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦਾ ਅਸਲ ਸੱਚ (ਇਤਿਹਾਸ)

ਚਸਮਦੀਦ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ (ਸੰਪਾਦਨ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੈਂਫਲੇਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮਾਰਚ 2025 ਭਾਗ-4 ਨੰ-3

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਰੌਂਕੀ ਰਾਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇਗੀ

ਅਪ੍ਰੈਲ 2025 ਭਾਗ-4 ਨੰ-4

ਰਜਾ ਨਈਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਖੋਜਕਰਤਾ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠਕ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਯੂਕੇ ਦੀ ਲੀਡਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਫੇਏਟਵਿਲੇ ਵਿਖੇ ਅਰਕਾਨਸਾਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਸਰ, ਯਮਨ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦ ਵਾਇਰ ਅਤੇ ਆਉਟਲੁੱਕ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦ ਫਰਾਈਡੇ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਤੰਬਰ 2014 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬੈਨਡ ਬੁੱਕਸ ਵੀਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ,

ਓਲੇਮੇਪੋਲੋ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ। ਉਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਾਹਿਤ ਤਿਉਹਾਰਾਂ (ਦੇਵੇਂ 2014 ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਵਿਨੀਪੈਗ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੇਖਕ ਤਿਉਹਾਰ (ਕੈਨੇਡਾ, ਸਤੰਬਰ 2017), ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ; ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਈ TEDx (ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ TEDxLUMS, ਲਾਹੌਰ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2018) ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ LUMUN 17, ਲਾਹੌਰ, ਜਨਵਰੀ 2021) ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਕਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਕਾਰੀ 2013-2014 ਚਾਰਲਸ ਵਾਲੇਸ ਟਰੱਸਟ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤਕਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੇ ਲੇਖਾਂ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕੰਮ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ (ਭਾਰਤ) ਲਈ ਪਹਿਲੇ 2017 ਜਵਾਦ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਲਈ ਉਪ ਜੇਤੂ/ਫਾਈਨਲਿਸਟ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਹੁਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਹਾਰ' (ਬਸੰਤ) ਦੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ (ਅੰਜੁਮਨ ਤਾਰਕੀ ਪਸੰਦ ਮੁਸੰਨਫੀਨ) ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਖਰੜਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ 2021 ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ (ਕਵੀ ਦੀ 100ਵੀਂ ਜਨਮ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ)।

ਮਈ 2025 ਭਾਗ-4 ਨੰ-5

ਡਾ. ਰੇਬੀਨਾ ਯਾਸਮੀਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਦਾ ਮਾਣਮੱਤਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਡਾ. ਯਾਸਮੀਨ ਨੇ ਵੱਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਫਿਲਾਸਫੀ (ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ.) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕਾਲ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਐਚ.ਈ.ਸੀ.-ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੇਖ ਹਨ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ"

ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨਾਮਵਰ ਬਲੂਮਸਬਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛਾਪ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਡਾ. ਯਾਸਮੀਨ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੋਵਾਂ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਅਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਜੂਨ 2025 ਭਾਗ-4 ਨੰ-6

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੇਸ਼ਵਰ, ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ); ਐਮ. ਐਡ., ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ., ਐਮਰੀਟਸ ਫੈਲੋ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2017-2019 ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਪੀਲ:

ਅਸੀਂ ਸਲਾਹੀਅਤ ਦਾ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਅੰਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਹਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

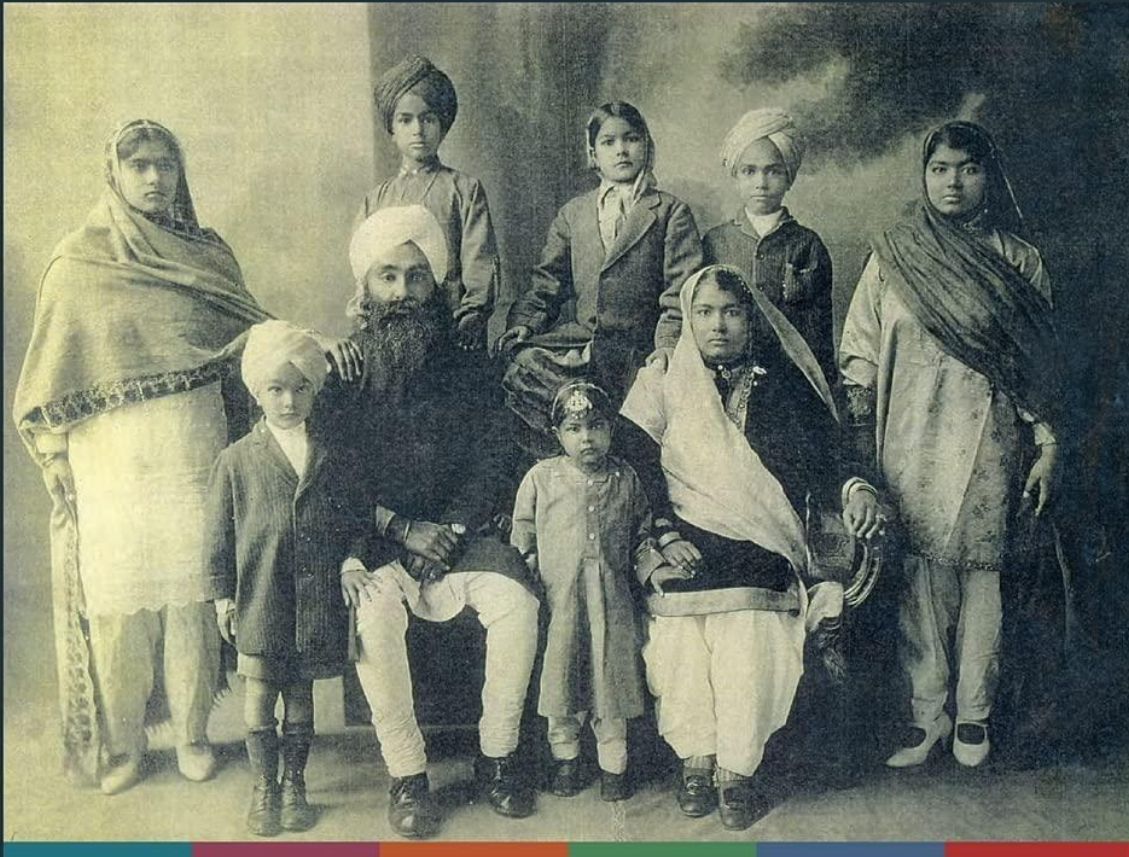
ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਅਪੀਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਈਮੇਲ 'ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣ:

dr.bhatiasunil@gmail.com

dr_subha@yahoo.com

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਰਸਾ:

INFLUENCES of
the BRITISH RAJ on
the ATTIRE and TEXTILES
of PUNJAB

JASVINDER KAUR

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ: ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜੀਵੰਤ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। 22 ਅਗਸਤ, 1926 ਨੂੰ ਜਨਮੇ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਬਣੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਉਸਦੇ ਵਤਨ ਦੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਸਦੀਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਥੋਥੈਕ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ, ਅਸੀਂ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਕਵਾਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਿਮਰ ਸੁਰੂਆਤ: ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਅਸਵੀਕਾਰਨਯੋਗ ਸੀ, ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ 8ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੇ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਉਪਨਾਮ "ਮਸਤਾਨਾ" ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਾਮ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਰੂਹਾਨੀ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੇਗੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਡਮ ਨੂਰ ਜਹਾਂ, ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਕੇ.ਐਲ. ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ, ਮਸਤਾਨਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਰੂਆਤੀ ਜਨੂੰਨ ਨੂੰ।

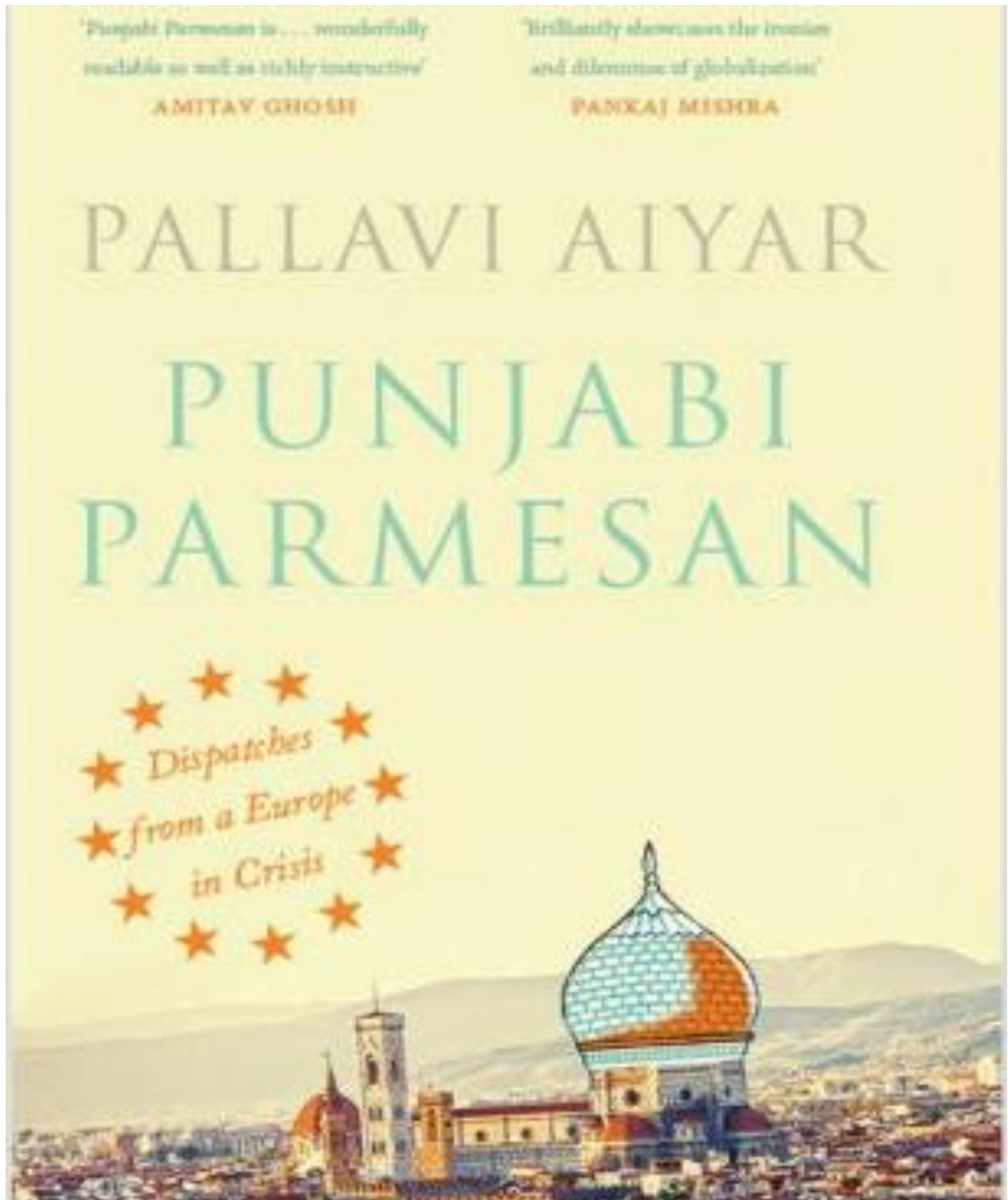

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵੱਲ ਵਧਣਾ: ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਦੇ ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋੜ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। 1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮਸਤਾਨਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਲੱਭਿਆ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। 45 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਉਸਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਹਵਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਵੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ "ਜੁਗਨੀ" ਅਤੇ ਹੀਰ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਜੋ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੁਰੰਤ ਕਲਾਸਿਕ ਬਣ ਗਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਲੋਬਲ ਅੰਬੈਸਡਰ: ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1961 ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ, ਕੈਨੇਡਾ, ਕੁਵੈਤ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਮਸਤਾਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ। "ਬੱਲੇ ਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਏ ਸ਼ੇਰ ਬਚੀਏ" ਅਤੇ "ਕਾਲੀ ਤੇਰੀ ਗੁਟ" ਦੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਣ ਦੇ ਗੀਤ ਬਣ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜਿਆ।

ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ: ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਅਣਦੇਖਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। 1985 ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਨਾਗਰਿਕ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ, ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਉਸਨੂੰ ਉਸੇ ਸਾਲ ਵੱਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਭਨਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਖਰਲੀ ਸੰਸਥਾ, ਨੇ 1986 ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਸਤਾਨ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ 1989 ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਅਨਮੋਲ ਯੋਗਦਾਨ ਲਈ ਇੱਕ ਰਾਜ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ।

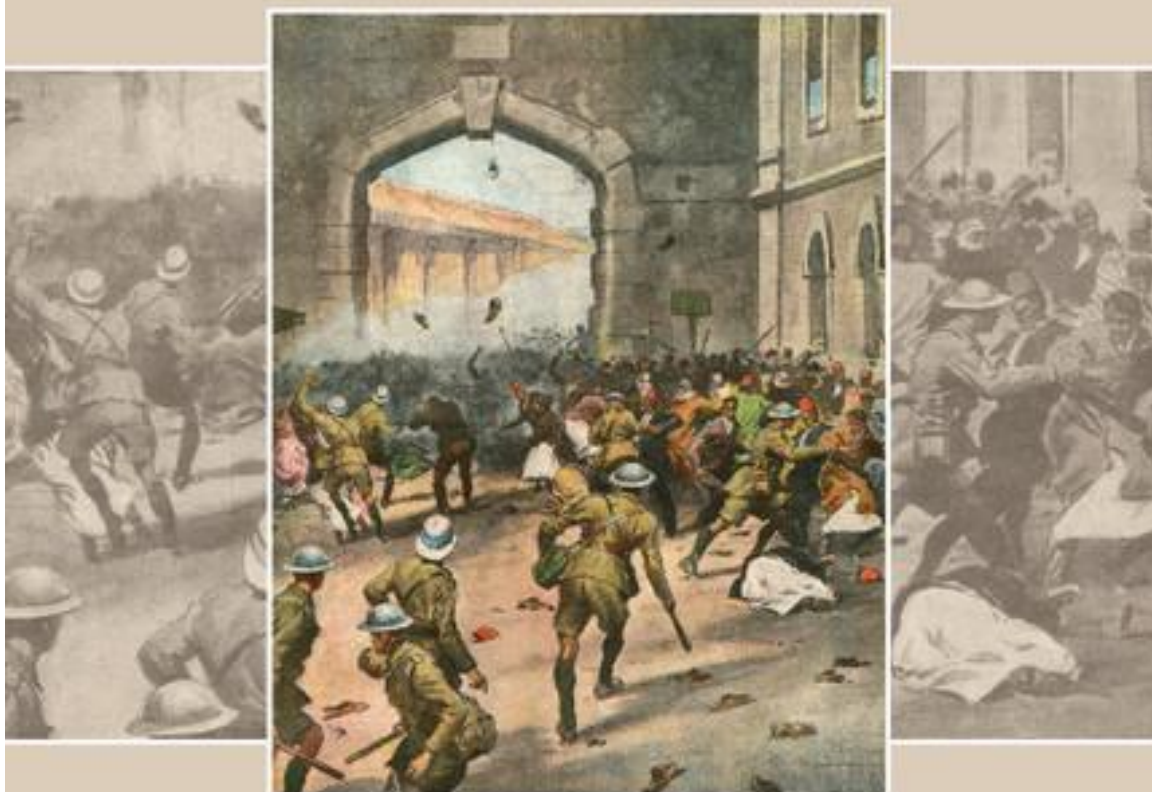
ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ:

CRITICAL PERSPECTIVES ON EMPIRE

Violence and Colonial Order

Police, Workers and Protest in the European Colonial Empires, 1918-1940

MARTIN THOMAS

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅਜਨਬੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਹੈ

“ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਸਭ ਜਗਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਹਰ ਜਗਾ ਹੈ।”

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵੰਡ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਏਵੀ ਕਲਿੱਪ ਵਿੱਚ, ਓਕਾਰਾ (ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਐਸਪੀ ਰਾਵਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਨੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਦੇ ਅਜਨਬੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ 'ਸਰਦਾਰਨੀ'; ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੁਸਲਿਮ ਆਦਮੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਤਲ ਭੀੜ ਤੋਂ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਵਸਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। “ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਸਭ ਜਗਾ ਹੈ,” ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਵਲ ਕੰਬਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਫੜਨ ਲਈ ਕੋਈ ਜਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਸਿਸਟਾਚਾਰ: ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।)

ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ: ਸਦਭਾਵਨਾ

1. ਬੰਨ੍ਹਣਾ
2. ਕੁਸੱਗ
3. ਮੇਲ
4. ਮਿੱਲਤ
5. ਸੁਰ
6. ਸਮਾ
7. ਠਠ
8. ਮਿਲਾਪ

ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਦੇ ਧੰਦੇ ਬੋਲ:

ਸ਼ਬਦ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ	ਠੋਕਰ/ਡਿੱਗਣਾ
ਰੁੱਤ ਨੂੰ	ਘਿਓ ਦਾ ਤੜਕਾ	ਬਾਗੜ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਲੁਣਾ
ਬਾਗੀ	ਉਤਪਾਤੀ	ਨਬੀਰ
ਘੰਟਾ, ਸਮਾਂ	ਸਮੇਂ	ਸੀਤੀ
ਸੁੱਧ/ਸੁੱਧ	ਖਾਰਾ/ਸਫ	ਖਾਲਿਸ/ਨਫੀਸ
ਗੁਣ/ਉਸਤਤ	ਗੁਣ/ਪ੍ਰਾਂਸ਼ਸਾ	ਸਿਫਤ
ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਦਾ ਦਰਦ	ਹਲਕ/ ਟੀ	ਟ੍ਰੈਂਡ
ਸਿਰ ਜਾਂ ਅੱਖ		

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਲੋਕ: ਅਦਾਕਾਰਾ ਰਾਗਨੀ

(ਇਰਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ ਨੀ ਰਾਗਨੀ)

ਰਾਗਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 1922 ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਪੰਜਾਬ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਰਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਦਾਕਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਦਾਸੀ (1944), ਸੁਲਤਾਨ (1972) ਅਤੇ ਨੈਲਾ (1965) ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ 27 ਫਰਵਰੀ, 2007 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ, ਪੰਜਾਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

ਉਸਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੇ 1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਰਾਗਨੀ (1922 ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਪੰਜਾਬ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ - 27 ਫਰਵਰੀ 2007 ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਨੇਮਾ ਅਦਾਕਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਹਿੰਦੀ/ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰੀਅਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੁਹੰਮਦ ਕੰਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ (1940) ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਰਾਗਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਏ.ਆਰ. ਕਾਰਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਈ 1 ਲੱਖ ਰੁਪਏ

ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਹਿਰਨੀ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਰਾਗਿਨੀ ਨੂੰ 'ਆਹੂ ਚਸ਼ਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਰਾਗਿਨੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਸੇਠ ਦੀਵਾਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਸ਼ੇਰੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਰਾਗਿਨੀ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।

ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ 1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਵਿਆਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ ਪਰ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ, ਸਾਇਰਾ ਅਤੇ ਆਬਿਦ। ਉਸਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਐਸ ਗੁਲ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਿਸਨੇ ਬੇਗਾਰਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਅਭਿਨੈ ਕੀਤਾ। ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਇਕੱਲੇ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਗੁਲਬਰਗ ਵਿੱਚ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ।

ਰਾਗਿਨੀ ਦਾ ਕੈਰੀਅਰ ਰੂਪ ਕੇ ਸ਼ੇਰੀ ਦੁਆਰਾ ਐਮਡੀ ਕੰਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ (1940) ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਗਿਨੀ ਰਾਤੇ-ਰਾਤ ਸਟਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ-ਅਧਾਰਤ ਕਈ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੇਹਤੀ ਮੁਰਾਦ (1941), ਨਿਸ਼ਾਨੀ (1942), ਰਵੀ ਪਰ (1942), ਪੁੰਜੀ (1943), ਦਾਸੀ (1944) ਅਤੇ ਕੈਸੇ ਕਹੂੰ (1945)।

ਨੇਕ ਪਰਵੀਨ (1946) ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਫਲ ਫਿਲਮ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਰਾਗਿਨੀ ਦੀ ਇੱਕ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਟਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਏ.ਆਰ. ਕਾਰਦਾਰ ਨੇ ਰਾਗਿਨੀ ਨੂੰ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਮਹਿਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ (1946) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਿਨੀ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਲਈ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਬਣ ਗਈ,

ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ।

ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਏ.ਆਰ. ਕਾਰਦਾਰ ਨੇ ਰਾਗਿਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੇ.ਐਲ. ਸੈਗਲ ਅਭਿਨੀਤ ਫਿਲਮ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ (1946) ਵਿੱਚ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਮਹਿਲ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਬੰਬਈ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਇਕ ਕੰਵਰ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਾਇਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਰਾਗਿਨੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਕਾਰਦਾਰ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਲਈ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਲਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਹੀਰੋਇਨ ਬਣ ਗਈ। ਅੱਜ ਵੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਇਸ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਸਹਿਗਲ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੇ ਸਪਨੇ ਕੀ ਰਾਣੀ ਰੂਹੀ ਅਤੇ ਜਬ ਦਿਲ ਹੀ ਤੂਤ ਗਿਆ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੰਵਰ ਲਈ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ, ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਜਲਦੀ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਗਿਨੀ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਿਲਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਐਸ.ਐਮ. ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਨੇਕ ਪਰਵੀਨ (1946) ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਉਲਹਾਸ, ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਯਾਕੂਬ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਅਭਿਨੈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਣਵੰਡੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗਿਨੀ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਫਿਲਮਾਂ ਫਰਜ਼ (1947), ਅਭਿਨੇਤਾ ਸੁਧੀਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ, ਅਤੇ ਮਨਮਨੀ (1947), ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੈਰਾਜ ਸਹਿ-ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚੁਣਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ, ਮੁੰਦਰੀ (1949) ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਲਿਆਸ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਹਿ-ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਸੀ ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਿਲਮ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੇਕਾਰ (1950), ਕੁੰਦਨ (1950) ਅਤੇ ਅਕੇਲੀ (1951) ਵੀ ਫਲਾਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ

ਨੌਕਰ (1955) ਸਫਲ ਹੋਈ, ਇਹ ਸਵਰਨਲਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ-ਸਮਰਥਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਦੂਜੀ ਲੀਡ ਨਿਭਾਈ।

ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਇਨਸਾਨ (1952) ਅਤੇ ਚਮਕੀ (1952) ਬਣਾਈਆਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਫਿਲਮਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਦਾ 'ਇੰਡੀਅਨ' ਕਰੀਅਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

50 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਾਇਆ, ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਔਰਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਿਨ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਬੇਦਾਰੀ (1957) ਵਿੱਚ ਰਤਨ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਅਨਾਰਕਲੀ (1958) ਵਿੱਚ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦੀ ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਿਲ ਆਰਾਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਛਾਪ ਛੱਡਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਹੁਸਨ-ਏ-ਇਸ਼ਕ (1962), ਨੈਲਾ (1965), ਸਾਜ਼-ਓ-ਆਵਾਜ਼ (1965), ਸਾਈਕਾ (1968) ਅਤੇ ਪਾਕ ਦਮਨ (1969) ਵਰਗੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਦਾਰ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸਦੀ ਆਖਰੀ ਫਿਲਮ ਪਸ਼ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਅਬ-ਏ-ਹਯਾਤ (1983) ਸੀ।

ਰਾਗਿਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਮਦੀਆਨ ਕਲੋਨੀ, ਗੁਲਬਰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਬਿਤਾਏ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਆਬਿਦ, ਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬਲੱਡ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਧੀ, ਸਾਇਰਾ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਾਚੀ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਉਸਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਅਤੇ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਉਸਦੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿੱਜੀ ਟੀਵੀ ਚੈਨਲਾਂ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਵੀ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਗਠੀਏ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਸਿਹਤ ਵੀ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅੱਖਾਂ ਮੋਤੀਆਬੰਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ: ਤਨਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੇਸੀ

ਤਨਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੇਸੀ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਅਗਸਤ 1978, ਜਿਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਨ ਢੇਸੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹਨ ਜੋ 2017 ਤੋਂ ਸਲੋਹ ਤੋਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ (ਐਮਪੀ) ਰਹੇ ਹਨ।

ਤਨਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੇਸੀ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਅਗਸਤ 1978 ਨੂੰ ਸਲੋਹ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲ ਚੈਲਵੇ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਉਹ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਢੇਸੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਸਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਗ੍ਰੇਵਸੈਂਡ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਬਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਯੂਕੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ।

ਢੇਸੀ ਨੇ 9 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਯੂਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਬੈਚਲਰ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕੇਬਲ ਕਾਲਜ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਤੋਂ ਅਪਲਾਈਡ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਟਜ਼ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ, ਢੇਸੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਉਸਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਚਲਾਈ। ਉਸਨੇ ਢੇਸੀ ਕੰਸਟ੍ਰਕਸ਼ਨ ਲਿਮਟਿਡ ਲਈ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ, ਜੋ ਕਿ ਜੁਲਾਈ 2002 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ 2007 ਤੱਕ ਕੰਪਨੀਜ਼ ਹਾਊਸ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀਵਾਲੀਆ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ 2005 ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 2011 ਤੱਕ ਡੀਜੀਪੀ ਲੌਜਿਸਟਿਕਸ ਪੀਐਲਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਿਵਾਰ: ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ ਤ੍ਰੇਹਨ, ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਮੇਦਾਂਤਾ, ਕਾਰਡੀਅਕ ਸਰਜਰੀ ਕਾਰਡੀਅਕ ਕੇਅਰ, ਡਿਪਲੋਮੈਟ, ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐਸ.

ਮੇਦਾਂਤਾ ਦ ਮੈਡੀਸਿਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਡਾ. ਨਰੇਸ਼ ਤ੍ਰੇਹਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਰਡੀਓਵੈਸਕੁਲਰ ਅਤੇ ਕਾਰਡੀਓਥੋਰੇਸਿਕ ਸਰਜਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਕਾਰੀ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਤ੍ਰੇਹਨ ਨੇ 48,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲ ਓਪਨ ਹਾਰਟ ਸਰਜਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰੋਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹਨ।

ਮੈਡੀਸਨ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸੇਵਾ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਅਤੇ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ

ਨਰੇਸ਼ ਤ੍ਰੇਹਨ (ਜਨਮ 12 ਅਗਸਤ 1945) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰਡੀਓਵੈਸਕੁਲਰ ਅਤੇ ਕਾਰਡੀਓਥੋਰੇਸਿਕ ਸਰਜਨ ਹਨ। ਕਿੰਗ ਜਾਰਜ ਮੈਡੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਖਨਊ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ 1971 ਤੋਂ 1988 ਤੱਕ ਨਿਊਯਾਰਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਮੈਡੀਕਲ ਸੈਂਟਰ, ਮੈਨਹਟਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਗਏ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਐਸਕਾਰਟਸ ਹਾਰਟ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਅਤੇ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੇਦਾਂਤਾ-ਦ ਮੈਡੀਸਿਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਡੀਅਕ ਸਰਜਨ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ 1991 ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਰਜਨ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ

ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ, ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ, ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਅਤੇ ਡਾ. ਬੀ. ਸੀ. ਰਾਏ ਪੁਰਸਕਾਰ ਸਮੇਤ ਕਈ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਇੱਕ ਗਾਇਨੀਕੋਲੋਜਿਸਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਈਐਨਟੀ ਮਾਹਰ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੱਕ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਬਟਾਲਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ 1969 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸ਼ਾਇਲ ਅਤੇ ਸ਼ੋਨਨ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਲ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਪੰਕਜ ਸਾਹਨੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਦਾਂਤਾ ਦੇ ਸੀਈਓ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਮਧੂ ਤ੍ਰੇਹਨ, ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਮਧੂ ਪੁਰੀ ਤ੍ਰੇਹਨ (ਜਨਮ 1940) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਊਜ਼ਲਾਂਡਰੀ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਡਿਜੀਟਲ ਮੀਡੀਆ ਪੋਰਟਲ ਦੀ ਸਹਿ-ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਸੀ। ਤ੍ਰੇਹਨ 1975 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਥੌਮਸਨ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਵੀ.ਵੀ.ਪੁਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਨਿਊਜ਼ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਤ੍ਰੇਹਨ ਨੇ 1977 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਦੌਰਾਨ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ।

ਅਰੁਣ ਪੁਰੀ, ਸਾਬਕਾ ਸੰਸਥਾਪਕ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਅਤੇ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ, ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾ ਕੋਇਲ ਪੁਰੀ ਉਸਦੀ ਭਤੀਜੀ ਹੈ।

ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰੋਬਾਰ: ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਮਹਿੰਦਰਾ, ਮਹਿੰਦਰਾ ਐਂਡ ਮਹਿੰਦਰਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ

ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਮਹਿੰਦਰਾ (1892–1951) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਅਤੇ 1945 ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਦਰਾ ਐਂਡ ਮਹਿੰਦਰਾ ਦੇ ਸਹਿ-ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ, ਕੈਲਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਮਹਿੰਦਰਾ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਨਾਲ।[1][2] ਉਹ ਮਹਿੰਦਰਾ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਆਨੰਦ ਮਹਿੰਦਰਾ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸੂਬੇ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ, ਉਹ ਨੌਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਸਖਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕੈਲਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਮਹਿੰਦਰਾ ਨੂੰ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਭੇਜਿਆ।

ਮਹਿੰਦਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਿਗਰੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਜੁਬਲੀ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ (VJTI) ਅਤੇ ਬੰਬੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਟਾਟਾ ਸਟੀਲ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ 1929 ਤੋਂ 1940 ਤੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸੇਲਜ਼ ਮੈਨੇਜਰ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਸਟੀਲ ਉਦਯੋਗ

ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਟੀਲ ਕੰਟਰੋਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਮਹਿੰਦਰਾ ਐਂਡ ਮਹਿੰਦਰਾ

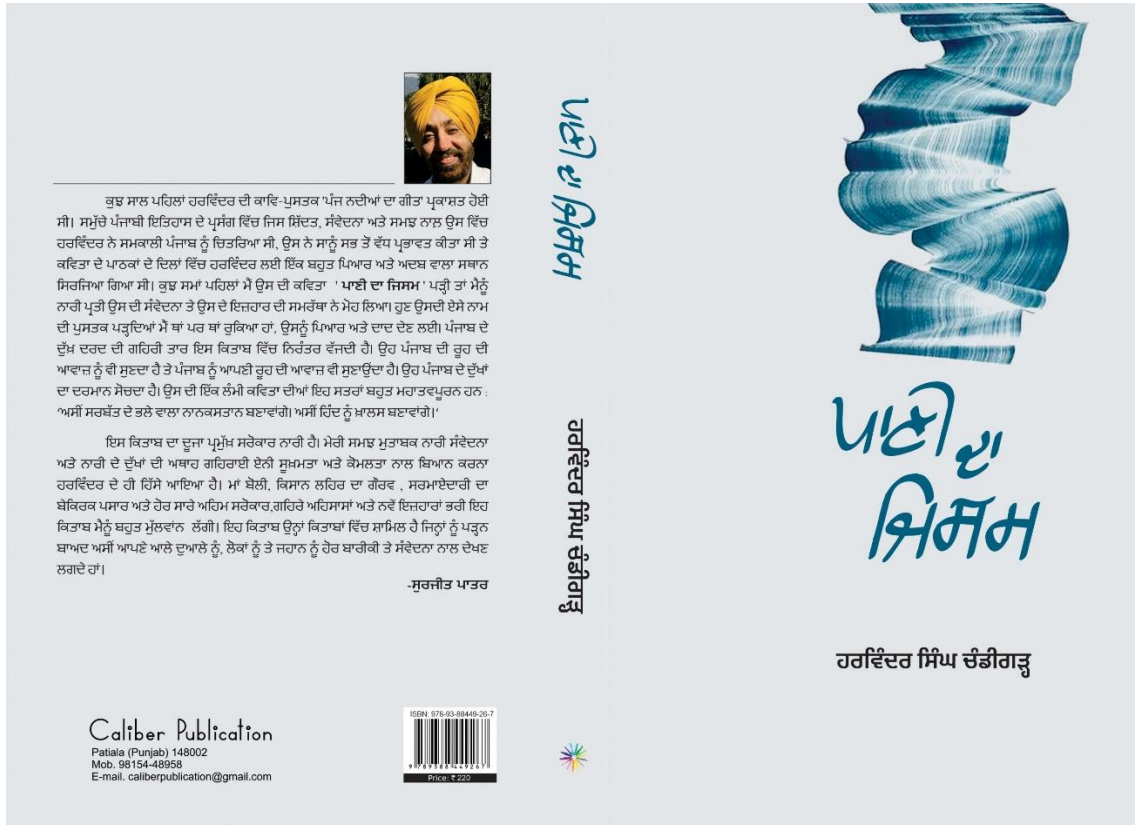
ਜੇ. ਸੀ. ਮਹਿੰਦਰਾ ਅਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਮਹਿੰਦਰਾ ਨੇ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਟੀਲ ਕੰਪਨੀ ਵਜੋਂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਐਂਡ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ, ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਕੰਪਨੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਜ਼ ਜੀਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਐਂਡ ਮਹਿੰਦਰਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

1951 ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਦਰਾ ਦੀ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੁਰਾ ਲੇਖ ਦਸਤਾਵੇਜ਼:

ਪੁਸਤਕਸਮੀਖਿਆ: ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਾਣੀ ਦਾ ਜਿਸਮ

ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਜਸ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀ,

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੀਨੀ ਲੇਖਕ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਲੂ ਸ਼ੁਨ ਨੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਲੂ ਸ਼ੁਨ ਦੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਣ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੇਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਅੰਦਰ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੱਤ ਤੇ ਰੂਪ (Form and Content) ਦੇ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਇਹ ਸਤਰ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜਦਿਆਂ, ਮਾਣਦਿਆਂ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੇਪਰ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ' ਪਾਣੀ ਦਾ ਜਿਸਮ ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਪਸਾਰ ਬਹੁ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਦਾਂ, ਸਰਹੱਦਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਤੇ ਲਿੰਗਕ ਵੰਡੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਵੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਤਰਾਂ ਜੁੜਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ, ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਜਾਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆਂ ਤੱਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੀਮਤ ਪਰਚੇ ਤੇ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸੌ ਸਫਿਆਂ ਤੇ ਫੈਲੀਆਂ 106 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਥੀਮਕ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਉਘੜਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਪੰਜਾਬ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਅਸਲ ਰੂਹ ਨਾਲ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵੱਖੋ - ਵੱਖ ਸੌੜੇ ਹਿੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਨਕਸ਼ ਵਿਗਾੜ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਗਾੜ ਨਾਲ ਦਸਤ ਪੰਜਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਇਸਦੀ ਅਸਲ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੱਦਾਂ - ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਉਸ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਤਰਾਨਾ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਵੀ, ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਵੀ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਵੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ "ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਨਵਾਬ ਹੈ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ" , "ਦੁੱਲਾ ਸ਼ਮਲਾ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦਾ" , "ਜੇ ਖਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ" , "ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਤਰਾਨੇ ਗਾਈਏ" ਅਤੇ "ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵਾਂਗੇ" ਆਦਿ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

" ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ

ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾਲਸ ਬਣਾਵਾਂਗੇ

... ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਮੁਸਲਮ ਪੀਰ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ

ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਲਾ

ਕਾਇਨਾਤੀ ਨਾਨਕਸਤਾਨ ਬਣਾਵਾਂਗੇ

ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵਾਂਗੇ।

ਕਾਇਨਾਤੀ ਨਾਨਕਸਤਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਿੰਬ ਉਸ ਬੌਣੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਉਘੇੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਖਿੱਤਿਆਂ, ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਪਹਿਰਾਵਿਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਿੱਧੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਸ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ “ਪਾਕਿਸਤਾਨ” ਨਾਲ ਤੁਲਣਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਕੋਹਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਨੰਗਾ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ “ਇੱਕ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਹੋਰ” ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਾਲੇ ਫਿਰਕੂ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਭਾਈਚਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਕਲੀ ਪਾਟਕ ਖੜੇ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਚਾਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਘਟਨਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇਕੇ ਕਵੀ ਉਹਨਾਂ ਅਨਜਾਣ, ਗੁੰਮਨਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰੜ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤੀ ਸਲਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਉਸ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਦਾਗ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ “ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਾਂਡ” ਤੇ “ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ” , ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਉਘੇੜਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਨਕਲੀ ਤੇ ਦੰਭੀ ਸਰਧਾ ਤੇ ਵੀ ਚੋਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੋੜ ਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਸਲ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਤੇ

ਸੁਖਾਸਨ

ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮੱਥਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਐਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਭਲਾ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਬੇਅਦਬੀ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜ ਪੁਣਾ ਮੰਦ - ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪਿਆ ਸੰਦੇਸ਼ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਵਰਗਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਲੀ ਕਵਿਤਾ “ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜਿਸਮ” ਕਵੀ ਦੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਦੇਹ, ਕਾਮੁਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰੂ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਤੱਕ ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *Seeing Like a Feminist* ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਮੈਨਨ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਲਈ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹਰ ਜਿਆਦਤੀ ਤੇ ਸਵਾਲ ਚੁੱਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਤਰਾਂ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਿਤਕਰੇ, ਜਬਰ, ਦਾਬੇ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। “ਨੰਗੋਲੀ” , “ਔਰਤ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ” , “ਆਦਿ ਅਧੂਰੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ” , “ਇਹ ਕੈਸਾ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਹੈ” , “ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਔਰਤਾਂ” , “ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਰਖੇਲਾਂ” , “ਨਾਰੀ ਪਰਵਾਜ਼ - ਘਰ ਤੋਂ ਅਗਾਜ਼” , “ਜਿੰਦਾਂ ਮੁਮਤਾਜਾ ਦੇ ਮਕਬਰੇ” , ਤੇ “ਕੁਦੇਸਨਾਂ” ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਔਰਤ ਉਪਰ ਪਿੱਤਰ ਸੱਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਮਰਦਾਵੇਂ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਾਬੇ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ | ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਦੇਸਣਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ | ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਜਬਰੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਚੋਂ ਖਾਰਿਜ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ| ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ “ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ” ਤੇ ਜਤਿੰਦਰ ਬਰਾੜ ਨੇ “ਕਦੇਸਨ” ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ| ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਜੂਨ ਹੰਢਾਉਂਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਣ ਰਾਹੀਂ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਉਸ ਪਸਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਕੰਨੀ ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਵੀ ਥਾਹ ਹੈ|

“ਕੇਹੀ ਸਾਡੀ ਹੋਣੀ ਐਸੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੀ ਹੋਣੀ

ਬਿਨਾ ਲਾਵਾਂ ਫੇਰਿਆਂ ਵਿਆਹ

ਮਹਿੰਦੀ ਨਾ ਕਲੀਰੇ ਨਾ ਸੁਹਾਗ ਵਾਲੇ ਗੀਤ

ਜੰਵ ਢੁੱਕੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਆ

ਸੁਪਨੇ ਸੰਧੂਰੀ ਸਾਰੇ ਅੱਲ੍ਹੜ ਵਰੇਸ ਵਿਚ

ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ”

“ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਰਖੇਲਾਂ” ਜਿੱਥੇ ਅਰਤ ਉਪਰ ਮਰਦਾਵੇਂ ਦਾਬੇ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਦੇਵ ਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ “ਇਹ ਕੇਹਾ ਸ਼ਬਦ ਕੇਸ਼ ਹੈ ਕਵਿਤਾ” ਔਰਤ ਉਪਰ ਦਾਬੇ ਅੰਦਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪਿਤਰਕੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ|

ਔਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕਵੀ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਰ – ਵਾਰ ਝਲਕਦਾ ਹੈ| ਇਹ ਪਿਆਰ ਕਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਚੋਂ ਉਗਮਦਿਆਂ ਵੀ, ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਰਵ ਸਾਂਝੀਆਂ

ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ | ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਧੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯਮ ਚੋਂ ਲੰਘਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਔਰਤ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ” ਕਵਿਤਾ, ਪਿੱਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਉਸ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਜੁਲਮ ਕਮਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ “ ਤਰਲ ਹਨੇਰੇ” ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਣ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਪਿੱਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਮ ਜਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਕੈਂਸਰ ਸੈਲਾਂ ਵਾਂਗ ਰਚ ਗਈਆਂ ਜਗੀਰੂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਖੁੰਘਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਆਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਆਨਰ ਕਿਲਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਤ੍ਰਕੀ ਦਾ ਇਹੀ ਖੁੰਘਾਰ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਵਿੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ,

“ ਪਰ ਜੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

ਔਰਤ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ

ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਛਲੇਡਾ ਬਣਕੇ

ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਸੋਚ ਦਾ ਨਾਗ

ਔਰਤ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ।”

“ਗੋਬਰਾਹਾ” ਕਵਿਤਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰਲੇ ਜਾਤ ਪਾਤੀ ਦਾਬੇ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ

ਅਜਿਹੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਕੰਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,

“ਮੈਥੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ

ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ

ਕਿਰਤੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੀਵੀ ਕਿੰਝ ਹੋਵੇਗੀ?”

ਇਸੇ ਤਰਾਂ “ਨੰਗੋਲੀ” , “ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਗੁਰੂ ਦੱਖਣਾ” , “ਸੋਸ਼ਲ ਦਿਸਟੈਂਸਿੰਗ ਬਨਾਮ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰੋਨਾ” ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ | ਕਰੋਨਾ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੋਸ਼ਲ ਡਿਸਟੈਂਸ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰਦਾ ਹੈ | ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ

“ ਛੂਤ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੌਣ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਛੂਹਣ ਨਲ ਹੀ

ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਿੱਟ ਦੀ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਸਮਾਜਿਕ ਕਰੋਨਾ ਦੀ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ

ਇਹ ਸੋਸ਼ਲ ਡਿਸਟੈਂਸ ਜਿਸਦੀ ਤੁਸੀਂ

ਰਿਹਰਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ

ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਕੇ

ਸਾਡੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ |”

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਲਿਖਣਾ ਮਹਿਜ ਇੱਕ ਕਸਬ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵੀ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ “ ਧੰਨ ਲਿਖਾਰੀ ਨਾਨਕਾ” ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਸਲ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰੱਤਵ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਚਾਹੇ ਆਤਮ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸੁਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਲੇਖਣੀ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਨਾਲ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ “ਅਰਦਾਸ” ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤੇ ਫ਼ਿਕਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। “ਅਵਾਮ ਦੇ ਸੀ ਸੀ ਟੀਵੀ ਕੈਮਰੇ” ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਾਬਰੀ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਤਾਣਿਆ ਨਾਲ ਖੜ ਕੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਨੂੰ ਉੱਚਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਕਵੀ ਪਾਸ਼ “ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਨਾ ਕਰਿਓ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਚਗਲੇ ਸਵਾਂਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ” ਦੇ ਕਠੋਰ ਬੰਬ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਰੱਤਵ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤਰਾਂ ਹਰਵਿੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ,

“ ਅਸੀਂ

ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮੇ

ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਮਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਹਾਰਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਖਿਆਨ ਨੂੰ

ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ

ਤਨਖਾਹੀਏ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇਆਂ ‘ਤੇ ਉੱਕਰੀ

ਤੇ ਤਾਰੀਖ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਅਣਗੌਲੀ, ਅਣਲਿਖੀ

ਤਵਾਰੀਖ ਦੇ ਕਲਮ ਕਿਰਤੀ

ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਿਲਪੀ ਹਾਂ | ”

“ਪਵਣ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ” ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹਰਵਿੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। “ਬੇਆਬ ਪੰਜਾਬ” , “ਪੰਛੀ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ” , “ਫੁੱਲ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ” , “ਕਾਲੀ ਵੇਈ” , “ਕਾਇਨਾਤੀ ਲੀਲਾ” , “ਧਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ” ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਚ ਕਵੀ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨਲ ਜੁੜੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ | ਉਸਦਾ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਹ ਮਹਿਜ ਉਪਭਾਵਕ ਨਾ ਹੋਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਜੁੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਵਲੋਂ ਨਾੜ ਸੜਕੇ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਹਰਜਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ,

“ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਗੇ

ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਜਾਏ

ਵਰਨਾ ਕੌਣ ਸਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਆਪਣੀ ਸੁਹਾਗਣ ਮਾ ਨੂੰ?”

“ਕੈਂਸਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ” , “ਹੱਡ ਮਾਸ ਵਾਲੇ ਰੋਬਟ” , “ਆਨਲਾਈਨ ਆਫਲਾਇਨ ਜਿੰਦਗੀ” , “ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲ ਸਰਾਲ” ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਗਲੋਬਲੀ ਯੁੱਗ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਆਈਆਂ ਅਸਧਾਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। “ਕੈਂਸਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ” ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਦਮਖੋਰ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਬੇਪ੍ਰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮੌਤਾਂ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹਨ।

“ ਕੈਂਸਰ ਮਹਿਜ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ

ਇੱਕ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਤੇ ਮਾਤਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵੱਲ ਵੀ ਹੈ

ਇੱਕ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਆੜਤੀਆ ਸੋਚ ਹੈ

ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਜੋਗਣ

ਜੋ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ

ਤੇ ਕਫ਼ਨ ਵੇਚ ਕੇ ਵੀ ਨਫਾ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ

ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਮਾਰੀ ਮਹਿਜ਼ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।”

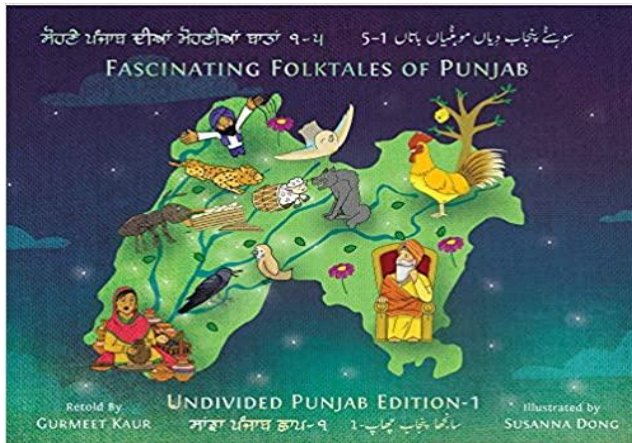
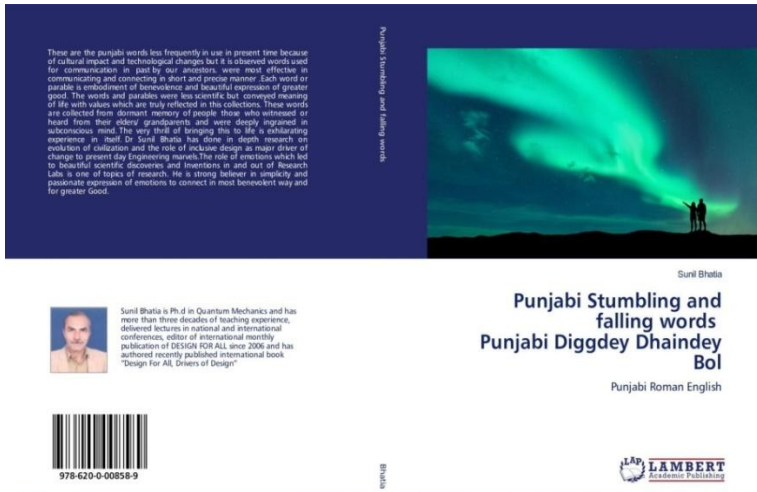
“ਵਫਾਦਾਰੀ ਤੇ ਗੱਦਾਰੀ” , “ਸ਼ਕੂਨੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਖੇਡ” , “ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰੀ” , “ਮਰਨਾ ਸੱਚ, ਜੀਣਾ ਵੀ ਸੱਚ” , “ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ” ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਧੁਰ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਫੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਬਾਵੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਤਰਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਾਰਜ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪਿਗਮੈਲੀਅਨ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਮਿੱਥ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲੂ ਸ਼ੂਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਭਾਵ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜਦਿਆਂ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਬੌਧਿਕ ਪਕੜ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਨੂੰ ਮਾਣ ਭਰਿਆ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਰਸ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਰੜਕੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ *extended metaphor* ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਾ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਲਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੀ ਖੁਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਸੱਜਣਾ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ

ਮਿਹਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਜਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਸ਼ਬਦੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਚਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੰਮ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਕੁਛ ਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਪਰ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਨੂੰ generalise ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਕੌੜੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੀਆਂ। ਪਰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਪੜਦੇ। ਪਾਸ਼, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵੀ। ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੜੀ ਤੇ ਮਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਲੱਭਿਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅੱਜ ਗੰਭੀਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਅਸਲ ਚੁਣੌਤੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਪਾਠਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਅਕਾਦਮਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ।

ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ:

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿੱਤਰਿਤ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ) ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਿਤ ਹਨ।

ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੀਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਲ-ਅਨੁਕੂਲ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਟੇਬਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

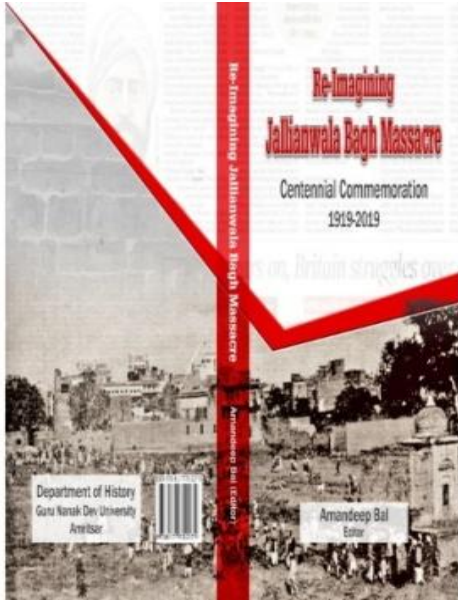
94 ਪੰਨੇ | 11" x 8.5" | ਹਾਰਡਕਵਰ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ISBN: 978-0-9887101-8-4

ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਪੀਆਂ ਖਰੀਦੋ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਬਚਾਓ। ਨੈੱਟ 'ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇਖੋ।

Reviewed by Professor G. Hood,
Department of History, Guru Nanak
Dev University, Amritsar. She is the
editor of *Journal of Punjab Studies*
and author of *A Sikh's Story*
in Colonial Punjab: Life and
Times of Dr. Sahib Singh,
1875. For more of her work
visit her website: <http://www.gndu.ac.in/~history>

The Jallianwala Bagh massacre of 1919 is
one of the darkest chapters in Indian
history. The massacre that followed the
killing on the part of the British
during the Jallianwala Bagh tragedy
against the support of the
British India. It is a tragedy for
the world. The British Raj was one
of the darkest periods in the history
of India. The massacre of
Jallianwala Bagh is a tragedy. The
unimaginable crime was to
commit in the name of British
imperialism and racial superiority.

The present work is a tribute
to the nation of Jallianwala
Bagh. The British rule in India.
The historical researched
article, present divergent views
from multiple aspects. The editors
have done a great job in
presenting the Jallianwala
Bagh Massacre. The book
has a lot of value. The
editorial board are also
very knowledgeable. The
book is a tribute to the
nation. The book is a
must read for all
people. The book is a
great contribution to
the history of India.

ਖ਼ਬਰਾਂ:

1.

ਸਲਹਾਇਤ PunjibLibrary.com ਤੋਂ ਮੁਫਤ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜਨ ਅੰਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਅੱਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅੱਪਲੋਡ ਕਰਾਂਗੇ।

Salahiyat * ਸਲਾਹੀਯਤ
punjablibrary.com

Salahiyat
punjablibrary.com

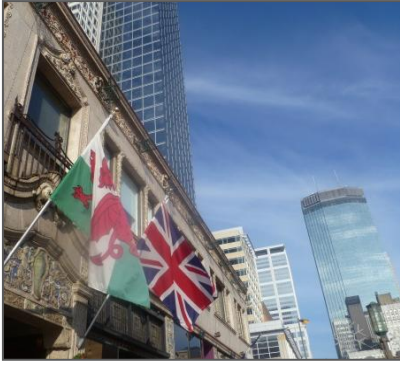
ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ

2. ਦੂਜੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਲਾਹੌਰ

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਓ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਲੋਬਲ ਸਮਾਗਮ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਤਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ:

ਡਿਜੀਟਲ ਨਿਊਜ਼ਲੈਟਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇਣ ਲਈ

advertisement@southasia_researchcentre.in

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ

ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼:

ਨਵੇਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਜਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ/ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਬਾਰੇ/
ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ

[ਨਿਊਜ਼@southasiaresearchcentre](mailto:ninews@southasiaresearchcentre)

ਫੀਡਬੈਕ: ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਿਊਜ਼ਲੈਟਰ ਬਾਰੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ

Feedback@southasiaresearchcentre.in

ਆਗਾਮੀ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ:

Editor@southasiaresearchcentre.in

ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਨਿਗਰਾਨੀ: (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ)

ਪ੍ਰੋ: ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ (ਆਨਰੇਰੀ), ਐਸਜੀਜੀਐਸ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ। ਇੰਡੀਆ।

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ:

ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਭਾਟੀਆ ਫੈਕਲਟੀ ਮੈਂਬਰ,

ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18, ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089, ਭਾਰਤ

ਈ-ਮੇਲ: dr_subha@yahoo.com

ਸੰਪਾਦਕ: (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਸ਼੍ਰੀ ਐਲ.ਕੇ. ਦਾਸ

ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੇਂਦਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਦਿੱਲੀ), ਭਾਰਤ,
ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਫੈਕਲਟੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

lalitdas@dtu.ac.in

ਈ-ਮੇਲ: lalitdas@gmail.com

ਸਹਿ-ਸੰਪਾਦਕ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਰੋਣਕੀ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਚੇਅਰ ਪ੍ਰੋ
ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)
ਈਮੇਲ: ronkir@pu.ac.in
ਈਮੇਲ: ronkiram@yahoo co, in
ਸੰਪਾਦਕ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ
ਪੱਤਰਕਾਰ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕੁਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ
jaspal.sdh@gmail.com
ਐਸੋਸੀਏਟ ਐਡੀਟਰ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ.
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ
jitraminder75@gmail.com
ਸੰਪਾਦਕ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਆਸਮਾ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰੋ
ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਐਂਡ ਕਲਚਰਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਈਮੇਲ: 1aasmaqadri@gmail.com
ਐਸੋਸੀਏਟ ਐਡੀਟਰ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਇਰਫਾਨ ਮਲਿਕ ਡਾ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)

ਈਮੇਲ: irfanmalik941@gmail.com

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੁਰਬ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ-ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਜਨਰਲ ਸ.

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੈਂਬਰ

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਗੌਰਵ ਰਵੇਜਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਰੁੜਕੀ, ਇੰਡੀਆ ਈਮੇਲ:
gaurav.raheja@ar.iitr.ac.in , gr.iitroorkee@gmail.com

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਸੁਗੰਧ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, ਈਮੇਲ:
sugandh@iitb.ac.in

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਤਰਕਾਰ:

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੇਮਿਸ਼ਾ ਸ਼ਰਮਾ,

ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, Nemisha90@gmail.com

ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਪਤਾ:

ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089, ਭਾਰਤ

ਇਸ ਜਰਨਲ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਉਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਅਤੇ ਰਸੀਦ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਆ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089
(ਇੰਡੀਆ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਮ ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਭਾਟੀਆ, ਐਡਰੈੱਸ ਏ/2/70 ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ
ਲਈ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089 ਟੈਲੀਫੋਨ: +91-
11-27853470®, 011-45793470®, ਈ-ਮੇਲ: dr_subha@yahoo.com

ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਫਤ ਹੈ .ਅਸੀਂ ਯੋਗਦਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਈਟਮਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ
ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ .

ਬੇਦਾਅਵਾ: ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਲਾਹੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪੁਰਾਣੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨੇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ
ਹਨ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਹਨ।

ਵੈੱਬਸਾਈਟ: www.southasiaresearchcentre.in

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

dr_subha@yahoo.com

ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ
PUNJABI LIBRARY
www.PunjabiLibrary.com